

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2019

Anakronizmin İfrâdı: Kummî'nin İlk İnen Sûrelere Dair Aşırı Yorumu
Extremism in Anachronism: Qummî's Extreme Exegesis Regarding to Early
Revealed *Suras*

Bayram AYHAN

Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halis Demir Üniv. İslami İlimler Fak.
Asst. Prof., Nigde Omer Halis Demir Univ., Fac. of Islamic Sciences, Dep. of Tafsir
Nigde/Turkey

byrmayhan@gmail.com

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0003-1851-0204

Atf: Ayhan, Bayram. "Anakronizmin İfrâdı: Kummî'nin İlk İnen Sûrelere Dair Aşırı Yorumu". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019): 372-408.

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.629193>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 4 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 10 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.org.tr/rteuifd>

Copyright © Published by Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Divinity, Rize, 53100 Turkey. All rights reserved.

Anakronizmin İfrâdı: Kummî'nin İlk İnen Sûrelere Dair Aşırı Yorumu

Öz: Şîî Müfessir Kummî (ö. 329/941) İmâmiyye'nin Ahbârî ekolünün önemli ve ilk temsilcileri arasında yer almaktadır. Kummî tefsirinin tebarüz eden yönü aşırı Şîî yorumları muhtevi olmasıdır. Bu tespit mezkûr tefsiri tahlil eden neredeyse tüm müelliflerin ortak söylemidir. Biz bu çalışmada müfessirin tefsirini ilk inen sûreler ekseninde tavih etmeye çalıştık. Müfessir çoğu kavramı veya ibareyi diğer Şîî müfessirlerin de dahil olduğu cumhur müfessirin yorumuna mümasil mahiyette yorumlamıştır. Fakat müfessir gayet makul ve makbul açıklamalar yaptığı yerlerde kendi kaynaklarına müstenit rivayetler ekseninde mutaassıp ve anakronik yorumlar yapmıştır. Bilhassa rivayetlere müstenit yorumlarda çoğu kavram ve ibare bağlamından bağımsız ve alakasız mahiyette tefsir edilmiştir. Mamafih âyetlerin nüzûl zamanı ve zemininden bağımsız bir şekilde velâyete ve Ehli Beyt'e tebdil gayreti tebarüz etmiştir. Makalede müfessir Kummî'nin yorumları öncelikle Şîî müfessirlerin, bilahare diğer müfessirlerin yorumları ile eş zamanlı analitik okumaya tabi tutulmuştur. Bu metot ile müfessirin yorumlarının daha nitelikli ve tarafsız değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kummî, Yorum, İlk İnen Sûreler, Anakronizm, Aşırı Yorum.

Extremism in Anachronism: Qummî's Extreme Exegesis Regarding to Early Revealed Suras

Abstract: The Shī'i commentator Qummī (d. 329/941) ranks among first important representatives within the Akhbari school of Imamiyya. The typical characteristic of Qummī's exegesis is that it contains extreme Shī'i exegeses. This is the mutual opinion of those who analyse this exegesis. The article aims to clarify and analyse Qummī's exegesis within the context of early revealed *suras*. Qummī has interpreted many words or expressions in a way that is similar to the majority Shī'i commentators, but he made fanatical and anachronic comments with regard to their own sources where he commented reasonably and acceptably. Especially, the exegeses based on narrations (*riwāyat*) demonstrates the disconnection and indifference from the context that the verses had revealed. Some verses were interpreted in a way that aims to refer to related to *walāya* and *Ahl al-Bayt*. This definitely evidences the disinterest from the context in which these verses revealed. The article aims to analytically and impartially evaluates Qummī's exegesis through reading it in a comparative framework other Shī'i exegeses and other exegeses.

Keywords: Commentary, Qummī, Comment, First Revealed *Suras*, Anachronism, Extreme Interpretation.

الإفراط في المفارقة التاريخية: تأويلات القمّي المفرطة في السور المنزلة أولاً

ملخص: المفسر الشيعي القمّي من أبرز الممثلين لمذهب الأخبارية الإمامية. ويتميز تفسيره بتأويلات شيعية مفرطة. وذلك شبه مسلم به عند كل من يراجع تفسيره. يحاول هذا البحث كشف منهجه في التفسير من خلال السور المنزلة أولاً. فهو يذهب في تفسير معظم المفاهيم والتعابير مذهب جمهور المفسرين بمن فيهم المفسرون الشيعة، لكنّه ذهب بعيداً في تفسير الروايات التي جاءت من مصادر مذهبه إلى درجة أنّه وقع في خطأي المفارقة التاريخية والتزمت؛ ليقدّم تأويلات معقولة ومقبولة. ونتيجة ذلك جاء بشروح لا تمت للسباق بصلة ولا علاقة لها به أحياناً، وخاصّة فيما يتعلّق بالتأويلات المستندة إلى مصادره. وعلاوة إلى ذلك نرى جهوده مبذولة لإنشاء تأويلات عن الولاية وأهل البيت بغض النظر عن زمان النزول ومكانه؛ لذلك يتناول البحث تأويلات القمّي بالتحليل المقارن بين مفسري الشيعة أولاً وعلماء التفسير الآخرين ثانياً بهدف تقييم آرائه بدقة وموضوعية أكثر.

الكلمات المفتاحية: التفسير، القمي، التأويل، السور المنزلة أولاً، المفارقة التاريخية، التأويل المفرط.

GİRİŞ

İlk dönem Şîî âlimlerinden olan Ebû'l-Hasan Alî b. İbrahim b. Hâşim el-Kummî'nin doğum tarihi hakkında bilgi bulunmamakla birlikte müfessirin hicrî 329 yılında vefat ettiği zikredilmiştir.¹ Şîî-İmâmî tefsir geleneğinde Ahbârîlik² ve Usûlîliğ'in³ hüküm sürdüğü dönemler ekseninde bir tasnif yapılacak olursa müfessir birinci rivâyet döneminde yer alır. Bu dönemde telif edilen Şîî tefsirlerde tebarüz eden olgu tefsirin temel kaynağını imâmlardan nakledilen rivâyetlerin teşkil etmesidir.⁴

Kummî'nin tefsirinde öne çıkan hususlara temas etmeden önce Şîî tefsir literatüründe öne çıkan argümanların tavzih edilmesi meselenin mahiyetini analitik okuyabilme imkânı sağlayacaktır. Kummî Zeydîyye, İsmâ'îlye ve İmâmîyye gibi üç ana Şîî akımın İmâmîyye ekolüne mensuptur.⁵ Bu ekolün tefsirlere yansıyan temel kabulleri şöyle zikredilebilir:

1. İmâmet: Genel Şîî kabulünde imâmet, dinin temel bir ilkesi olup aklen zorunlu görülen bir müessesedir.⁶ Dînî ve dünyevî bir misyonu olan ve nübüvvetin devamı sayılan imâmete kimin geleceği insanların tercihlerine bırakılmaz.⁷ Bu

¹ Şemseddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 1: 392; Adil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta el-asri'l-hadir*, thk. Hasan Halîd (b.y.: Müessesetü Nüveyhidü's-Sekâfiyye, 1993), 1: 349; Muhammed Hâdi Ma'rîfe, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn fi sevbihi'l-kaşib* (b.y.: el-Câmiatü'r-Ridâviyye li'l-Ulûmi'l-İslamiyye, 1425), 1: 422.

² Metin Yurdagür, "Ahbâriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 490-491; Mazlum Uyar, *İmâmîyye Şîasî'nda Ahbârîlik* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1996), 43-47; Abdullah es-Semâhicî, "İmâmîyye Şîasî'nun İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar", çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2013): 137-153.

³ Mustafa Öz, "Usûliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42; 214-215; Mustafa Öztürk, "Şîî-İmâmî Tefsir Kültürünün genel Karakteristikleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Yayınları, 2010), 251-256; Sabuhi Şahavatov, "İmâmîyye Şîasî'nun Kur'an'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı", *Usûl İslâm Araştırmaları* 22/2 (2014): 46-50.

⁴ Bu dönemsel tasnife dair bilgi için bk. Aslan Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 70; Öztürk, "Şîî-İmâmî Tefsir Kültürünün genel Karakteristikleri", 256.

⁵ Süleyman Ateş, *İmâmîyye Şîasının Tefsir Anlayışı* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998) 5; Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*, 10. Ayrıca bkz. Hikmet Koçyiğit, "Şîî-İmâmî Tefsir Anlayışında Müfessirin Konumu", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2015): 64-65; Musa Kazım Yılmaz, *Tabersî ve Tabâtabâ'î de İmâmîyye Tefsiri* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985), 11-15.

⁶ Muhammed b. Nu'mân el-Ukberî, *el-Mesâilu'l-Ukberîyye* (Kum: Müessesetu'l-İrşâd ve't-Tevzi', 1413), 42-45; Ebû Cafer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *el-İktisâd fîmâ yeteallaku bi'l-i'tikâd* (Necfe: b.y, 1979), 291-293; Metin Bozan, *İmâmîyye Şîasının İmâmet Tasavvuru* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007), 40-46; Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet Şîa Polemikleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 18-19.

⁷ Ebû Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk), *Kemâlu'd-dîn ve temâmu'n-ni'me*, (Kum: Müessesetu'l-Beyân, 1395), 1: 92-98; Muhammed Rıza Muzaffer, *Şîa İnançları: Akâidu'l-İmâmîyye*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: Zaman Yayınları, 1978), 50-52.

konudaki tek otorite nasıtır ve dolayısıyla imâmın kim olacağını Allah belirlemiştir.⁸ İmâmet, İslam'ın temelini teşkil eden namaz, oruç, zekat ve hac ibadeti gibi Allah tarafından emredilmiş bir olgudur⁹ ve imama iman etmeden ölen kişi kafir olur.¹⁰

2. Mehdilik: Ahir zamanda yeryüzünü korku ve sapkınlığın tahrip ettiği dönemde beklenen imam ortaya çıkacak ve yeryüzünü adaletle dolduracaktır.¹¹

3. İsmet: İmamlar peygamberler gibi masumdur. Büyük yahut küçük günah işlemezler.¹²

4. Rec'at: İmâmiyye Şîası'na göre Hz. Ali (ö. 40/661), Hz. Hasan (ö. 97/716) ve Hz. Hüseyin (ö. 61/680) başta olmak üzere imamlar ve onlara zulmeden Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644) gibi isimler kıyametin kopmasından önce diriltiip yeniden dünyaya gelecektir. Rec'atın fikrî alt yapısı Abdullah b. Sebe'ye dayanır. Rec'at günü imamlar bütün düşmanlarına kısas uygulayacaklar ve kıyamet günü tekrar dirilmek üzere öleceklerdir.¹³

Kummî'nin tefsirinde mezkûr olgular içerisinde yer alan imâmet, velâyet, rec'at konularına fazlasıyla değinilir. Şîu ideolojinin sistematik şekilde bağlamdan ve âyetlerin anlam örgüsünden bağımsız bir şekilde ibarelere eklenme gayretinin tebarüz ettiği tefsirde müellif Kur'ân'ı sadece Hz. Alî ve soyunun velâyetini destekleyen bir kitap haline getirme çabası içine girmektedir.¹⁴ Bunu gerçekleştirmek için bağlamda yer alması mümkün olmayan ibareleri takdim tehir

⁸ Ukberî, *el-Mesâil*, 52-53.

⁹ Muhammed b. Mes'ûd b Ali el-Ayyâşî, *Kitâbu't-tefsîr: tefsîru'l-ayyâşî*, thk. Seyyid Hâşim el-Mahallâtî (Tahran: el-Mektebetu'l-İlmiyyetu'l-İslâmiyye, ts.), 1: 334; Tûsî, *el-İktisâd fimâ yeteallaku bi'l-i'tikâd*, 300; Seyyid Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî, *el-Mizân fî tefsîri'l-Kur'ân*, (Beyrut: Müessesetu'l-A'lamî, 1997), 1: 270.

¹⁰ Muhammed es-Seyyid Huseyn ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn* (Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, ts.), 2: 8; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2009), 316; Ateş, *İmamiyye Şîasının Tefsîr Anlayışı*, 8.

¹¹ Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, 2: 9; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 316; Ateş, *İmamiyye Şîasının Tefsîr Anlayışı*, 7.

¹² Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 1: 146; Kâhîr b. Tâhîr Muhammed el-Bağdâdî, *el-Farâk beyne'l-fırâk*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kâhîre: Matbaatu'l-Medenî, ts.), 1: 341.

¹³ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ârî, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu musallin*, thk. Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1990), 1: 86; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 177; Bağdâdî, *el-Farâk beyne'l-fırâk*, s. 233-234.

¹⁴ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları), 88-90; Sabuhi Şahavatov "Mezhep Taassubunun Öne Çıktığı Bir Rivâyet/Dirâyet Tefsiri –Kummî Tefsiri-", *Dokuz Eylöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (2015): 299-311; Süleyman Ateş, "İmâmiyye Şîasının Tefsir Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (1977): 152.

veya tahrif söylemiyle âyetlerle ilintileme garabetine girer.¹⁵

Kummî tefsiri rivâyet tefsiri kategorisinde yer almışsa da müfessirin yorumuna ağırlık vermesi nedeniyle dirâyet tefsiri olarak da değerlendirilmektedir.¹⁶ Müfessir tefsirine nâsîh ve mensûh, muhkem, müteşâbih, lafzı genel manası özel ve lafzı özel manası genel âyetler, takdim ve tehir, tahrif edilen âyetler, lafzı çoğul manası tekil manası tekil lafzı çoğul olan âyetler, te'vîli tenzîli ile beraber olan âyetler, te'vîli tenzilinden önce olan âyetler, te'vîli tenzilinden sonra olan âyetler ve diğer konuları içeren bir mukaddime ile başlamaktadır. Genel olarak Ehl-i Beyt imâmlarının rivâyetlerinin yer aldığı bu tefsirde az da olsa diğer sahabe ve tabiûnun nakillerine yer verilmektedir. İmâmlardan en fazla Muhammed el-Bâkır'ın (ö. 114/733) ve Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) görüşleri zikredilmektedir.¹⁷

Kummî Kur'ân'ı mutaassıp bir şekilde tefsir eden Ahbârîler ekolüne mensuptur. Şîa'da Kur'ân'da tahrif olduğunu savunan ve âyetleri Hz. Ali ve soyuna indirgemeye çalışan Ahbârîlerin yanı sıra bağlam ve anlam dünyasının dışına çıkmamaya gayret eden Usûlî ekole mensup mutedil müfessirler de vardır. Mezhebin önemli iki ismi olan et-Tûsî ve et-Tabersî bu ekole mensuptur ve tefsirlerinde sünni paradigmanın söylem ve rivayetlerine rastlamak mümkündür.¹⁸ Biz de çalışmamızda Kummî'nin yorumlarını mezkûr iki müfessirin tefsiri ile karşılaştırmalı okumaya ve böylelikle konuyu daha nitelikli ve tarafsız bir şekilde tahlil etmeye gayret ettik.

Kummî tefsiri, Kur'ân'da tahrif olgusu, mutaassıp yorumlar ve ilk üç sûredeki Şîi yorumlar gibi spesifik başlıklar altında tahlil edilmiştir.¹⁹ Söz konusu çalışmalardan farklı olarak biz, ilk inen sûrelerin müfessir tarafından nasıl tefsir edildiğini tavzih etmeyi amaçladık. İncelendiği zaman görüleceği üzere mezkûr çalışmalarda da müfessirin bilhassa Hz. Ali bağlamında mutaassıp yorumlar

¹⁵ Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 91-92.

¹⁶ Habibov, *İlk Dönem Şîi Tefsir Anlayışı*, 70.

¹⁷ Habibov, *İlk Dönem Şîi Tefsir Anlayışı*, 70-71.

¹⁸ Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 72-74; Şaban Karataş, *Şîa'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'ân Tarihi* (İstanbul: Ekin Yayınları, 1996); Sâkıp Yıldız, "Şîa'nın Kur'ân-ı Kerim ve Tefsiri Hakkındaki Görüşleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (1982): 51-54; Nesrişah Saylan, "Kummî Tefsirinde Kur'ân'ın Metni Konusundaki Tahrif İddialarının İncelenmesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (2017): 1541.

¹⁹ Şahavatov "Mezhep Taassubunun Öne Çıktığı Bir Rivâyet/Dirâyet Tefsiri", 300-304; Şahavatov, "İmâmîyye Şîası'nın Kur'ân'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı", 46-50; Mehmet Yusuf Yagır, "İlk Üç Sûredeki Bazı Ayetler Bağlamında Müfessir Kummî'nin Şîi Eksenli Yorumları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2016): 164-182; Nesrişah Saylan, "Kummî Tefsirinde Kur'ân'ın Metni Konusundaki Tahrif İddialarının İncelenmesi", 1535-1564.

yaptığına vurgu yapılmıştır. Mamafih, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i ön yargı ile ve tasvip edilemeyecek ibarelerle tahkir ettiği de dikkat çekilen bir husus olmuştur.

Makalenin amacı Kummî'nin erken dönem Mekkî sûrelere dair anakronik yorumlarını başta yine kendi kaynakları ve sünni müfessirlerin yorumları ile kıyaslayarak analiz etmektir. Konuya dair incelemelerimiz nüzûl eksenli ve anakronik ve müfrit yorumlar ile tahdit edilecektir. Metodumuz, müfessirin mutaassıp veya anakronik mahiyette değerlendirdiği ayetlere dair yorumu aktarmak; bilahare söz konusu âyetleri öncelikle Şii müfessirlerin ve diğer müfessirlerin yorumları ile karşılaştırmak olacaktır. Âyetlere dair yorumlar çoğunlukla benzerlik arz ettiği için bazı tefsirlerle tahdit etmeye ve ağıyarını mani söylemleri çalışmanın dışında tutmaya gayret edeceğiz. Sıralamada Hz. Osman'a matuf kronolojik sûre sıralaması esas alınacaktır. Müfessirin mezkûr mahiyette ele almadığı âyetler yoksa ilgili sûre tavzih edilmeyecektir. Ayrıca müfessir yorum yaptığı halde Fâtîha sûresi de tahlil edilmeyecektir. Zira mushaf sıralamasındaki ilk üç sûre bizim çalışma metodumuz ve gayemizle benzer şekilde özel olarak çalışıldığı için²⁰ bizim çalışmamız takriben benzer şeylerin mükerrer mahiyette zikredilmesi anlamına gelecektir. Her sûre başlığı altında müfessirin mutaassıp şekilde yorumladığı âyetlerin lafzını ve manasını zikrettikten sonra parantez içerisinde sadece âyet numarası yazılmıştır. Her seferinde sûrenin adının yazılması veya dipnotta sûrenin isim ve âyetinin numarasının yazımı hacmi arttıracığı düşüncesiyle böyle bir metot benimsenmiştir.

1. Alak Sûresi

Müfessir Kummî mutaassıp yorumlarının bidayetini ilk inen sûre olan Alak sûresi'nin ilk ayetleri bağlamında yapmıştır. Müfessirin zikrettiği Ebû Ca'fer ve Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî'den mervî rivayet birçok kaynakta yer alan²¹ ilk nuzûl rivayetine mümasildir. Fakat müfessir ilk vahiy metinlerindeki ibareleri Hz.

²⁰ Yağır, "İlk Üç Süredeki Bazı Ayetler Bağlamında Müfessir Kummî'nin Şii Eksenli Yorumları", 164-182.

²¹ Muhtemelen müfessir Hz. Aişe rivayetini kasıtlı olarak zikretmek istememiştir, nitekim evvelu mâ nezel rivayetleri kâhir eserde Hz. Aişe 'den mervîdir. Bk. Buhârî, *Sahih*, "Bed'ü'l-Vahy", 3; Müslim, *Sahih*, "İman", 73; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî (Beyrut: Dâru li'l-Kutubi'l-'Arabî, 1990), 1: 264; Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Çur'ân*, thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiye, 2001), 24: 528; Muhammed b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîli ve 'uyûni'l-eqvâli fi vucûhi't-te'vîl*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud (Riyad: Mektebetu'l-Abikan, 1998), 6: 239; Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Çur'ân*, thk. Hişâm Semir el-Buhârî (Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 1372/1952), 19: 32; Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsiri bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Merkezu Hicr li'l-Buhûs, 2004), 1. 81.

Ali'ye irca etmek gibi bir garabet örneği sergilemiştir. Cibrîl (a.s) Hz. Peygamber'e geldi ve "Oku!" dedi. Hz. Peygamber (a.s): "Ne okuyayım" dedi. Bunun üzerine: "أَفْرَأُ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ" "Yaratan Rabbinin adıyla oku!" (1) yani, senin kadim nurunu her şeyden önce yaratan Allah'ın adıyla oku. "خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ" "O insanı alaktan yarattı"(2) seni bir kan pıhtısından yarattı ve Ali'yi senden ayırdı.²² "الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ" "... o insana kalem ile yazmayı öğretti", yani Ali b. Ebi Tâlib'i insanlara öğretti. "عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَم" "insana bilmediğini öğretti."(5) Bundan önce bilinmeyen Ali'yi öğretti.²³ Zikredilenlerden de anlaşıldığı üzere müfessir, Şîî kaynaklar da dahil hiçbir kaynağın değinmediği bağlam ve anlam dünyasının dışında yorumlar yapmıştır. Bunun sebebi de hiçbir sistematığı olmaksızın herhangi bir yerdeki herhangi bir kelime veya zamiri Hz. Ali'ye veya imâmete irca etme taassubunun bir göstergesidir.²⁴

Küleynî'nin (ö. 329/942) Câfer es-Sâdık'tan (ö. 148/765) naklettiğine göre Hz. Peygamber'e gelen ilk Kur'ân vahyi besmele ve Alak sûresinin ilk âyetleridir.²⁵ Ebû Cafer et-Tûsî (ö. 460/1067), "müfessirlerin ekseriyeti bu görüştedir" diyerek İbn Seyyâr-'Atâ-Mücâhid-Aişe senediyle bu sûrenin ilk inen sûre olduğunu ifade etmekle yetinmiştir.²⁶ Ebû Ali et-Tabersî (ö. 548/1154): "Müfessirlerin çoğuna göre ilk nâzil olan âyetler Alak sûresinin ilk beş âyetidir" şeklinde bir bilgi vermiştir.²⁷ Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî (ö. 1981) rivayet zikretmeden, Alak sûresinin ilk inen vahiy metni olduğunu belirtmiştir.²⁸ Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî gibi bazı çağdaş Şîî müfessirler ise Alak sûresinin ilk beş âyetinin ilk nâzil olan âyetler olduğu noktasında müfessirlerin icmasından bahsetmiştir.²⁹ Şîî müfessirlerin kahir ekseriyeti Alak sûresinin ilk âyetlerine dair Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875) tarafından nakledilen Hz. Âişe rivayetine benzer rivayetler zikretmişlerdir.

²² İbare şöyledir: "خَلَقَ مِنْ نَظْفَةٍ وَشَقَّ مِنْكَ عَلِيًّا"

²³ Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî* (Kum: Müessesetu Dâri'l-Kitâb, 1404), 2: 430.

²⁴ Bu konudaki yorum ve tenkitler için bk. Ukberî, *el-Mesâilü'l-Ukberîyye*, 45-48; Tûsî, *el-İktisâd fî mâ yeteallaku bi'l-i'tikâd*, 291-293; Bozan, *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru*, 42-48; Öztürk, *Tefsîrde Ehl-i Sünnet Şia Polemikleri*, 19-22; İbn Mutahhar el-Hillî, *Minhâcü'l-kerâme fi ma'rifeti'l-imâme* (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-İslâmî, 1962), 16-58. Hadislerin farklı gayelere matuf yorumlamaları için ayrıca bk. Hikmetullah Ertaş, "Cumhuriyet Dönemi Ders Kitaplarına Alınan Hadislerin Türkçe Çevirilerinde Görülen Aşırı Yorum ve Sapmalar", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2018): 261-283.

²⁵ Ebû Ca'fer el-Kuleynî, *Usûlü'l-Kâfî* (Beyrut: Dâru'l-Murtaza, 2005), 2: 654.

²⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Şeyh Âğa et-Tahrânî (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 10: 378.

²⁷ Ebû Ali el-Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmeu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-'Ulûm, 2005), 10: 396-397.

²⁸ Tabatabâî, *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 20: 379-380.

²⁹ Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî, *el-Emsel*, 15: 414-415.

Ne ki bu rivayetler Muhammed Bâkır (ö. 114/733), Cafer Sâdık (ö. 148/765) gibi isimlerden menkuldür.³⁰ Mezkûr Şiî müfessirler dahil hiçbir müfessir Kummî'nin zikrettiklerine benzer bir imada bulunmuş değildir.³¹

Alak sûresinin ilk âyetlerini mutaassıp bir anlayış ile tefsir eden müfessir Kummî, sûrenin son âyetlerini anakronik mahiyette yorumlamıştır. Müfessire göre Ebû Tâlib ölünce Cehil ve Velîd b. Muğire: "Gelin Muhammed'i öldürelim, çünkü onu koruyacak olan kişi öldü", derler. "فَلْيُدْغُ نَادِيَهُ سَدَّغُ الرَّبَّانِيَّةِ" "Adamlarını çağırın, biz de zebanileri çağıracağız," (17-18) âyetleri de mezkûr iki Allah düşmanının beyanatını tenkir etmek için nâzil olmuştur.³² Tefsir literatürünü incelediğimiz zaman müfessirin izhar ettiği yorumun başka isimler tarafından dile getirilmediğini görmekteyiz. Diğer müfessirlerin ittifakla zikrettiğine göre bu âyetin muhatabı Ebû Cehil'dir. Hz. Peygamber'i (a.s) adamlarının ve kabilesinin çokluğu ile tehdit etme küstahlığını yapmış ve bunu müteakip zikredilen âyetler inmiştir.³³ Müfessirin yorumunu anakronik zemine çeken olgu, bu âyetleri Ebû Tâlib'in vefatı ile ilişkilendirmeye çalışmasıdır. Zira Ebû Tâlib ittifakla hicrete yakın bir dönemde vefat etmiştir.³⁴ Mamafih, sûre birbirinden ayırlamaz bir muhteva ve edatları mündemiçtir. Dolayısıyla ilk beş âyetten sonraki âyetler birbirine yakın dönemde, eziyetlerin arttığı Habeşistan hicreti öncesinde, dolayısıyla bi'setin dördüncü veya en geç beşinci yılında inmiş olmalıdır.³⁵ Sonuç olarak Ebû Tâlib'in vefat tarihi ile

³⁰ Abdu Ali b. Cumua el-Arûsî el-Huveyzî, *Tefsîru Nûri's-sekaleyn*, thk. Hâşim er-Rasûlî el-Mahalâtî (Kum: Müessesetu Nâşiru'l-A'rabî, h. 1382), 5: 609; Molla Muhsin el-Feyd el-Kâşânî, *Tefsîru's-sâfi*, thk. Şeyh Hüseyin el-A'lâmî (Tahran: Mektebetu's-Sadr, 1379) 5: 168; Seyyid Hâşim el-Bahrânî, *el-Burhân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetu'l-A'lâmî li'l-Matbûât, 2006), 10: 190.

³¹ Buhârî, *Sahih*, "Bed'ül-Vahy", 3; Müslim, *Sahih*, "İman", 73, h. no., 252; İbn Hişâm, *es-Siret'un-nebeviyye*, 1: 264; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 528; Ebû Muhammed İdris İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muhammed Esad Tayyib (Riyad: Mektebetu Nezzâr, 1997), 1: 25; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 239; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 19: 32.

³² Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 431.

³³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Muhammed Şehhâte (Beyrut: Müessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 1423/2002), 4: 763; Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1989), 2: 384; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 382-384; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-uyûn: tefsîru'l-Mâverîdî*, thk. Abdulsûd bin Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), 6: 308; Ebû Muhammed Abdullah b. Gâlip İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşâfi (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2001), 5: 502-503; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 15: 531.

³⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk, *es-Siretu'n-nebeviyye li İbn İshâk*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2004), 1: 267-268; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 2: 57; Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*: Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Maârif bi-Mısır, ts.), 2: 343-344.

³⁵ Söz konusu dönemsel tasnif ve bu merhalelerde inmiş sûreler için bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm: et-Tefsîru'l-oâdih hasebe tertîbi'n-nüzûl* (Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2008-2009), 1: 23; Câbirî, *Medhal ile'l-Kur'ân: el-cüz'ül-eovel fi't-t'arifi bi'l-Kur'ân* (Beyrut:

sûrenin mezkûr âyetlerinin nüzûl zamanı arasında ilgi kurabilmek mümkün değildir. Muhtemelen müfessir, Hz. Ali'nin babası olması hasebiyle Ebû Tâlib'i yüceltmek istemiştir. Ebû Tâlib'in Hz. Peygamber'e (a.s) iman etmemekle birlikte onu tüm gücüyle himaye ettiği ve vefatının Hz. Peygamber'de (a.s) derin bir teessür meydana getirdiği bir vakiydir.³⁶ Bu hakikati teslim etmekle birlikte, Alak sûresinin son âyetlerini birbirinden koparmak ve Ebû Tâlib'in vefat zamanı ile ilintilemek anakronik bir okuma olacaktır.

2. Kalem Sûresi

Müfessir Kummî bazı yerlerde yaptığı üzere Kalem sûresinin de bidayetinde kelimelere dair filolojik yorumlar yapmıştır. Ne var ki müfessir genel kabul görmüş yorumlar ekseninde âyetlerin kelimelerini tefsir etmekle yetinmemiş sûrenin beş ve altıncı âyetlerine dair müfrit bir yorum yapmıştır ve; “فَسْتَبْصِرُ وَ يُبْصِرُونَ بِأَيْكُمْ الْمُفْتُونَ” “Aranızdan hanginizin akli bozuk olduğunu yakında sen de göreceksin, onlar da görecekler.” (5-6) âyetlerinin Ümeyye oğulları hakkında indiğini belirtmiştir. Bu yorumla da yetinmemiş ve hilafete telmihte bulunarak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i tahkir etmiştir. Âyetin Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer arasında sonucu belirleyeceğini ifade ederek “Ali'nin, Züfer'in³⁷ mi Habter'in³⁸ mi deli olduğunu yakında göreceksiniz” der.³⁹ Müfessirin aktardığı diğer rivayete göre Benî Ümeyye'den bir adam Hz. Ali ile karşılaşır ve ona şöyle diyerek kızar: “Hanginizin deli olduğunu yakında sen de göreceksin, onlar da görecekler” âyetinin benim ve arkadaşlarım hakkında indiğini söylediğin bana ulaştı. Hz. Ali: “Ey falancanın babası! Allah'ın Benî Ümeyye için “Kur'an'daki lanetli ağaç” dediği bilgisi sana

Merkezu Dirâsâtî'l-Vahdetî'l-Arabiyye, 2001), 244-245; Ebû'l-Alâ el-Mevdûdî, *el-Mebâdiu'l-Esâsiyye li Fehmi'l-Kur'an* (y.y: Dâru't-Turasi'l-A'rabi li'n-Neşr ve't-Tabaa, ts.), 11-17; Muhammed İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 2: 131-134.

³⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 343; Derveze, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 1:166; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993), 1: 49-50.

³⁷ Züfer, Şii müelliflerin Hz. Ömer'i tahkir için kullandıkları isimlerden birisidir. Bu anlamda Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman için de kullandıkları bu nevi isimler vardır. Bk. Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 2: 116-117; Muhammed Bakır b. Muhammed Taki el-Meclîsî, *Bihârü'l-Envari'l-Câmia li-düreri ahbari'l-eimmeti'l-ethâr* (Beyrut: Müessesetü'l-Vefa, 1983), 8: 366; Ali b. Yunus el-Âmilî, *es-Sirâdü'l-müstakîm*, thk. Muhammed Bakır el- Behbûdî (Kum: Dâru Âli Beyt, 1384), 3: 85; Mehmet Nur Akdoğan, *Şii Kaynaklara Göre Hz. Ömer* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017), 66-67.

³⁸ Habter'in Şii müelliflerce Hz. Ömer'i tahkir için kullanıldığı ifade edilmişse de müfessir Kummî bu lakabı Hz. Ebû Bekir için kullanmış olmalıdır. Zira ibarede her bir isim ayrı ayrı ve hilafet sırasına göre kullanılmıştır. Çalışmamızda kullandığımız nüshada ibare şu şekildedir: “نزلت في بني أمية بأيكم أي حبتو و زفر و علي” Bk. Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 380. Lakabın Hz. Ömer için kullanıldığına dair bilgi için bk. Âmilî, *es-Sirâdü'l-müstakîm*, 1: 76; Akdoğan, *Şii Kaynaklara Göre Hz. Ömer*, 71; Hanifi Şahin, “Şii İmâmiyyede Hz. Ömer'e Yönelik Algı”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, Sivas 2018, 3: 500.

³⁹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 380.

ulaşmadı mı?"⁴⁰ deyince, adam: "Ey Ali yalan söyledin. Ümeyye oğulları senden daha hayırlıdır, merhamete de daha fazla layıktır." Bu rivayetten sonra müfessir: "فَلَا تُطِعِ الْمَكْدِبِينَ" "yalancılara itaat etme"⁽⁸⁾ âyetinin Hz. Ali hakkında indiğini vurgulamıştır.⁴¹ Müfessirlerin ittifakla beyan ettiğine göre bu âyetin muhatabı tümüyle Hz. Peygamber (a.s) ve muhalifi olan Mekkelî müşriklerdir. Dolayısıyla sekizinci âyetin Hz. Ali hakkında inmiş olması nüzûl zamanı açısından muhaldir.⁴²

Ebû Ca'fer et-Tûsî, Ali et-Tabersî ve Tabatabâî gibi Şîî müfessirlerin⁴³ yanı sıra diğer müfessirlerin ekseriyeti beş ve altıncı âyetteki muhatapların sûrenin önceki âyetlerinde Hz. Peygamber'i (a.s) delilik ile itham eden Mekkelî müşrikler olduğunu kaydederler.⁴⁴ "Sen de onlar da görecekler" âyetinde zikredilen ve her iki tarafın göreceği hakikatin zamanı da kıyamet günüdür.⁴⁵

Kanaatimizce nüzûl tertibinde ikinci sırada⁴⁶ yer alan bu âyetlerin Benî Ümeyye'ye matuf yorumlanması nüzûl zamanı ve zemini ile uzlaştırılmaz ve tasvibi mümkün değildir. Kummî'nin yorumu kuvvetle muhtemel Hz. Ali'nin muhalifi olan Ümeyye oğullarını ve onlara mensup isimleri tahkir etmek amaçlıdır ve mezhebi taassubun dikkat çekici bir örneğidir.

Müfessirin mezhebi taassupla anakronik mahiyette tefsir ettiği bir diğer âyet lafzen ve manen şöyledir: "وَدُّوا لَوْ نُدُّهُمْ فَيُذْهِبُونَ" "Onlar isterler ki, sen yumuşak davranasın da onlar da sana yumuşak davransınlar." (9) Müfessire göre âyetin muhatabı Hz. Peygamber'dir (a.s) ve muhalifler Hz. Ali'nin hilafetini gizlemesi

⁴⁰ İbare şöyledir: "أفلا أخبرك يا أبا فلان ما نزل في بني أمية والشجرة الملعونة في القرآن". Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 380.

⁴¹ İbare şöyledir. "فَلَا تُطِعِ الْمَكْدِبِينَ" قال في علي". Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 380.

⁴² Abdurrezzâk, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2: 308; Hûd b. Muhakkem el-Huvvâri, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, thk. Belhâc bin Said Şerîfî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 4: 394; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 62; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 346; Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muħît*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 8: 303; Suyûtî, *ed-Dürri'l-menşûr*, 14:625-626.

⁴³ Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 75-76; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 67; Tabatabâî, *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 19: 386

⁴⁴ Ebû Mansur Muhammed el-Mâturîdî, *Tevilâtu ehli's-sünne: Tefsîru'l-Mâturîdî*, thk. Mecdî Basillûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 10: 141-142; Huvvâri, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, 4: 394; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 62; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 346; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muħît*, 8: 303; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 190.

⁴⁵ Mâturîdî, *Tevilâtu ehli's-sünne*, 10: 141-142; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 75-76; Tabatabâî, *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 19: 386.

⁴⁶ Muhammed b. Eyyûb İbnu'd-Dureys, *Fedâilu'l-Kur'ân vemâ ünzile bi'l-Mekke vemâ ünzile bi'l-Medine*, thk. Urve Bedîr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1987), 1: 33-35; Ebû Abdullah Bedruddîn b. Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebû'l Fadl ed-Dimyâtî (y.y: Dâru'l-Hadîs, 2006), 136; Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), 1: 81; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l- ħadîs: Tertibu's-Süver Hasebe'n-nüzûl* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, 1383/1964), 1: 352-353.

beklentisi içerisindeyler. Böylelikle onlar da Hz. Peygamber (a.s) ile birlikte Hz. Ali'yi gizleyecekler ve karşılıklı ilişkileri düzelecektir.⁴⁷

Tefsir literatürü yukarıda konu edinen âyeti ittifakla Mekkeli müşrikler bağlamında tefsir etmiştir. Yumuşak davranılması istenen husus ise müşriklere şirk konusunda taviz verilmesidir. Böylelikle onlar da Hz. Peygamber'e (a.s) anlayış gösterecek ve tahkir veya tezyif etmekten vazgeçeceklerdir.⁴⁸ Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî (ö. 280/893) bir yıl Allah'a bir yıl putlarına ibadet edilmesi teklifiyle gelerek bu konuda her iki tarafı da razı etmesi talebinin âyette konu edildiğini söylemektedir.⁴⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ise ilahlarını tahkir etmemesi karşılığında onların da "deli, kendini bilmez, sihirbaz" gibi ithamlardan vazgeçeceklerini zikretmiştir.⁵⁰ Sonuç olarak Kummî'nin hilafetin gizlenmesi talebi eksenindeki yorumunun da müfrit bir anakronik okuma olduğunu söylememiz mümkündür. Zira bu âyetlerin Hz. Ali'nin hilafetinin gizlenmesine matuf tefsir edilmesi zamansal açıdan mütenakızdır. Bu âyetler ilk inen metinlerdendir ve bu âyetler indiğinde Hz. Ali henüz küçük bir çocuktur.⁵¹

Kummî "وَلَا تُطِغْ كُلَّ حَلَّافٍ مَّهِينٍ" "Çok yemin eden alçak zorbaya itaat etme," (10) âyetindeki "çok yemin eden"/ "حلاف" kişinin Allah Rasûlü için; "o sözünü asla bozmayan birisidir" şeklinde yemin eden birisi olduğunu izhar etmiştir. Bu kişi Hz. Peygamber'in (a.s) Hz. Ali'nin hilafetini gizleme ihtimalinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Hz. Peygamber'in (a.s) bu konuyu gizlemesini beklerlerken, istediklerini alamayacaklarını, zira onun verdiği söze hilafte bulunmadığını öğrenmişlerdir. "هَمَّازٍ مَّشَاءٍ بَنِينٍ" "Kötüleyen, söz götürüp getiren" (11) âyetindeki kişi Hz. Peygamber ve ashabı arasında söz getirip götürülen birisiydi. "مَنْعَ لِّخَيْرٍ مُّعْتَدٍ أَتِيمٍ" "Hayra engel olan, mütecâviz ve saldırgan" (12) âyetindeki "الخير"/"hayır" Hz. Ali, "معتد"/"mütecâviz kişi" ise Hz. Ali'ye karşı gelen adamdır.⁵²

Kummî'nin Hz. Ali'nin hilafetini istemeyen kişi/kişiler olarak tefsir ettiği âyetlerdeki şahsiyet müfessirlerin kaydettiğine göre sahip olduğu mal ve çocuklar

⁴⁷ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 381.

⁴⁸ Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 75-76; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 67; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 181.

⁴⁹ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, 4: 394; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed İbrahim es-Semerkandî, *Tefsîru's-semerkandî: bahru'l-ulûm*, thk. Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 3: 392; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 190.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Tevîlâtü ehli's-sünne*, 10: 141-142; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muħîṭ*, 8: 304.

⁵¹ Hz. Ali ilk müslüman olan çocuktur ve ilk vahiy metinleri indiğinde çocuk ise bu metinler indiğinde de en fazla –arada iki yıl fetret olduğu kabul edilirse- iki yaş büyümüş olur. Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 335-337.

⁵² Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 380.

sebebiyle haddini aşan ve insani vasıflardan uzaklaşan insan tipolojisidir. Mesela Tûsî ve Tabatabâî âyette yer alan vasıfları taşıyan tüm aşağılık insanların âyetin muhatabı olduğunu zikretmişlerdir.⁵³ Âyetin özel olarak hedef gösterdiği kişiler Ahnes b. Şurayk, Esved b. Abdi Yeğûs veya Velîd b. Muğire'dir.⁵⁴ Zemaşerî (ö. 538/1144) on ikinci âyetteki "hayrın" İslam olduğunu ve bunu engelleyen kişinin de mezkûr aşağılık sıfatları taşıyan Velîd b. Muğire olduğunu beyan etmiştir.⁵⁵ Kanaatimizce müfessir Kummî diğer Şîî müfessirlerin dikkate almadığı bazı rivayetleri dikkate alarak ve âyetlerle ilintilemek suretiyle mezkûr anakronik yorumları yapmak durumunda kalmıştır.

Kummî "سَنَسِيْمُهُ عَلَى الْخُرْطُومِ" "Biz yakında onun burnuna damga vuracağız" (16) âyetini rec'at gününe⁵⁶ matuf tefsir etmiştir. Rec'at günü Emîrû'l-Mü'minîn Hz. Ali ve onun düşmanları yeniden dünyaya dönünce düşmanlarının burnuna hayvanların burnu ve dudaklarına damga vurulduğu gibi damga vurulacaktır.⁵⁷

Usulî müfessirlerden Tûsî bu âyeti tefsir ederken Bedir günü yapıldığı gibi bu kafirlerin burnunun kılıçla koparılacağını veya yüzüne bir işaret konacağını ifade etmiştir. Burun yüzün bir parçası olduğu için uzuv zikredilmiştir.⁵⁸ Âyetler aşağılık vasıflarla tavsif edilen kafirlerin hem dünyada hem de ahirette yüzlerindeki bir işaret ile teşhir edileceklerini beyan etmektedir.⁵⁹ Bu kişinin Velîd b. Muğire veya Ahnes b. Şurayk olduğu dile getirilmiştir.⁶⁰ Kummî'nin rec'at gününe matuf yorumladığı âyetin onun dışında hiçbir müfessir tarafından tasdik edilmediği barizdir.⁶¹ Kummî'nin bu yorumu iki açıdan eleştiriye açıktır. Öncelikle âyeti bağlamından koparmak gibi bir durum vardır. İkincisi, çoğu Şîî müellif tarafından

⁵³ Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 78-79; Tabatabâî, *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 19: 387-388; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 348.

⁵⁴ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 63; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 192-194.

⁵⁵ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 6: 182; Nâsiruddîn Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl: Tefsîru'l-Beydâvî*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 5: 234; Ebû'l-Kâsım Muhamed b. Ahmed İbn Cüzeyy, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 2: 473;

⁵⁶ Rec'at günü Hz. Ali'nin ve imamların kıyametten önce dirilerek düşmanlarından öçlerini alacağı zamandır. Bk. Eş'ârî, *Makalâtu'l-islâmiyyîn*, 1: 86; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 177; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 233-234.

⁵⁷ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 381.

⁵⁸ Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 79; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23: 170-171; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 195.

⁵⁹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 6: 184; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 349; İbn Cüzeyy, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, 2: 473; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 14: 635; Tabatabâî, *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 19: 389.

⁶⁰ Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 79; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 195;

⁶¹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 6: 184; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 349; İbn Cüzeyy, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, 2: 473; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 14: 635; Tabatabâî, *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 19: 389.

makbul/sahih görülmediği için tefsir ve hadis eserlerinde yer verilmeyen⁶² rec'at günü rivayetini alakasız bir şekilde bu âyetle bağıntılı okuma gayretidir.

Kummî sûrenin kıyamette müşriklerin karşılaşacağı sahneyi konu edinen 42. ve 43. âyetlerini yine Hz. Ali ve hilafet bağlamında tefsir etmiştir. “يَوْمَ يُكْشَفُ عَن سَاقِي ” وَيُذْعَرُونَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ “O gün işin dehşetinden baldırlar açılır; gözleri dönmüş olarak yüzlerini zillet bürür; secdeye çağırılırlar ama buna güçleri yetmez.”(42) Hz. Ali'nin muhalifleri, dünyada iken gizledikleri işler ve Âl-i Muhammed'in haklarını gasp ettikleri hakikati açığa çıktığı gün secdeye davet edilirler. O gün tüm işler Hz. Ali'ye arz edilecek, düşmanları secde yapmak isterler fakat boyunları ineklerin boynuzları gibi bir hal alır ve secde yapmaya güç yetiremezler.⁶³ Dünyada Allah'ın emirlerine itaat etmedikleri için secde yapamayacaklardır. “وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَهُمْ ” “Halbuki onlar, sapasağlam iken de secdeye davet ediliyorlardı” (43) Onların imkanları varken dünyada Hz. Ali'nin velâyetine davet edilmişlerdi fakat velâyete icabet etmedikleri için bu akıbet ile karşılaşmışlardır.⁶⁴

Yukarıdaki âyetler müfessirlerin kahir ekseriyeti tarafından bağlam içerisinde tefsir edilmiştir. Söz konusu âyetlerin bir öncesinde müşriklerin ve Allah'a eş koştukları varlıkların eleştirildiğini görmekteyiz. Söz konusu âyet lafız ve mana itibarıyla şöyledir: “أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءَ فُلْيَاتُوا بِشُرَكَائِهِمْ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ ” “Yoksa ortakları mı var onların? Sözlerinde doğru iseler, hadi getirsinler ortaklarını!” (41) Dolayısıyla Kummî'nin Hz. Ali ve hilafet ekseninde yorumladığı âyetlerin muhatabı bağlam içerisinde yer alan müşriklerdir. Kıyamet günü hakikati anlayacak, Allah'a secde etmek isteyeceklerdir fakat artık bunun için geç kalmış olacaklardır. Zira dünyada iken Allah'ın vahdaniyyetini kabul edip sorumluluklarını yerine getirmeleri gerekiyordu. Baldırların açılması, işin mahiyetinin netleşmesi ve olayın şiddetinin net olarak ortaya çıkmasından kinayedir.⁶⁵

Müfessir Kummî, sûrenin son iki âyetini de Hz. Ali'ye matuf tefsir etmek gibi bir garabet örneği sergilemiştir. “وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ ” “Doğrusu inkar edenler, zikri dinlediklerinde neredeyse seni gözleriyle

⁶² Şii mezhebinin dört temel hadis kitabının (Kutub-i Erba'a) ilki olan Ebû Câ'fer Muhammed el-Kuleynî'nin (ö.329/941) el-Kâfî'sinde recat günü rivayetlerine yer verilmemiştir. Muhtemelen Kuleynî sıhhatine güvenmediği için bu rivayetlere yer vermemiştir. Bk. İlyas Üzümlü, “Rec'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 504-506.

⁶³ Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, 2: 383.

⁶⁴ Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, 2: 383.

⁶⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 70; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, 10: 87; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 189; İbn Cüzeyy, *et-Teshîl li 'ulûmî't-tenzil*, 2: 476; Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsiri'l-Kur'ân*, 19: 402;

yıkıp devireceklerdi.” (51) Hz. Peygamber (a.s) onlara Emîru'l-Mü'minîn'in faziletini haber verince neredeyse O'nu (a.s) gözleriyle devireceklerdi ve O'na deli dediler. Bunun üzerine Allah müteakip âyeti indirdi. “وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ” “Oysa O, alemler için bir öğütten başka bir şey değildir.” (52) Müfessire göre âyetteki müfret müzekker zamir Hz. Ali'ye racidir. “O”/ “و ما هو” yani Emiru'l-Mü'minîn âlemler için bir öğüttür.⁶⁶

Tefsir literatürünü incelediğimizde, kahir ekseriyetin daha önceki âyetler gibi son iki âyeti müşriklere matuf yorumladığını görmekteyiz. Söz konusu âyetlerde Hz. Peygamber'i gözleriyle devirmeye çalışanlar Mekke müşriklerdir. Yine her iki âyette yer alan “الذکر”/ “zikir” çoğunluğa göre Kur'an,⁶⁷ bir kısım müfessire göre Hz. Peygamber (a.s) olarak tefsir edilmelidir.⁶⁸ Dolayısıyla Kummî'nin yorumunu teyit eden herhangi bir müfessir yoktur ve bu yorumunun makul ve makbul olabilmesi muhaldir.

3. Müddessir Sûresi

Kronolojik tefsir sıralamasında Müzzemmil sûresi daha önce olmasına rağmen⁶⁹ müfessir bu sûreye dair anakronik bir yorum yapmadığı için Müddessir sûresini tahlil edeceğiz. Müfessir ilk âyetlerden başlayarak anakronik ve aşırı yorumlar yapmaya başlamıştır.

Kummî “فَأَنْذِرْ” “Kalk ve uyar” (el-Müddessir, 74/2) âyetini rec'at gününe matuf tefsir eder. Rec'at günü Hz. Peygamber kıyam edecek ve uyarı yapacaktır.⁷⁰ “وَيَبِّبِكَ فَطَوْرٌ” “Elbiseni temizle” elbisenin temiz ve kısa tutulmasıdır. Müfessir; “âyet bizim şîamızı kastetmektedir, çünkü bizim şîamız temizlenenlerdir,” şeklinde bir ekleme yapar.⁷¹

Başta Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), Taberî (ö. 310/923), Mâverdî (ö. 450/1058) ve Tabersî olmak üzere müfessirler âyeti nüzûl bağlamında tefsir etmişlerdir. Hz. Peygamber'in (a.s) hiçbir şüpheye kapılmadan ve kendisine

⁶⁶ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 383.

⁶⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 412; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23: 202-204; Mâturîdî, *Tevilâtu ehli's-sünne*, 10: 161-162.

⁶⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 412; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23: 202-204; Mâturîdî, *Tevilâtu ehli's-sünne*, 10: 161-162; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'an*, 10: 93; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 73-74; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 77; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 5: 238; Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Tefsîru'n-nesefî: Medâriku't-tenzîl ve hadâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedîvî (Beyrut: Dâru'l-Kelâmi't-Tayyib, 1997), 3: 527.

⁶⁹ İbnü'd-Dureys, *Fedâilu'l-Kur'an*, 33; Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 1: 195.

⁷⁰ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 393.

⁷¹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 393.

Rabbinden vahiy gibi büyük bir nimetin lutfedildiği bilincinde olarak insanları uyarması istenmektedir.⁷² Elbisesini temizlemesi hem hakiki anlamda hem de mecazi anlamda telakki edilmiştir. Hakiki anlama irca edilirse, gerçekten elbisesini temiz tutması talep edilmiş olmaktadır.⁷³ Mecâzî anlama hamledenlere göre kalbini, nefsinin veya ailesini vahyin güzellikleri ile temizlemesi istenmektedir.⁷⁴ Tefsir literatürünü tahlil ettiğimiz zaman, Kummî'nin yorumunun münferit kaldığını, bağlamdan bağımsız/alakasız ve lafızların anlam dünyasının dışında olduğunu görebilmekteyiz.

Müfessir Kummî gerek bağlam ile gerek kendi yorumuyla çeliştiği bir tefsir örneğini; “كَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيداً” “Tek olarak yarattığım o kişiyi bana bırak” ve sonrasındaki âyetlere dair yapmıştır. Müfessirin aynı sayfada bu âyeti ve öncesindeki âyetleri Velîd b. Muğire'ye matuf tefsir ettiğini belirtmemiz gerekir. Malı, bahçeleri, oğulları ve köleleri itibarıyla Mekke'de ekonomik açıdan biricik bir konumu vardı ve benzeri yoktu. Bu yüzden Kur'ân kendisi için kullanılan biricik sıfatını zikretmiştir. Velîd bu durumunu gizlemez ve küstahlık yapardı. Bu nedenledir ki âyetler onun bu durumunu tasvir etmiş ve eleştirmiştir. Müfessirin aktardığı rivayete göre müşrikler Hz. Peygamber'in (a.s) ne okuduğu konusunda tartışmışlar ve Velîd şöyle demiştir: “bırakın beni onu dinlemeye gideyim ve okuduğu şeyin ne olduğunu söyleyeyim. Velîd gelince Hz. Peygamber (a.s) Fussilet sûresini okur. “Âd ve Semûd'un yıldırımının haberi sana gelmedi mi”⁷⁵ âyetine gelince tüm vücudu ürpermiş ve Kureyş'in ileri gelenlerinin yanına uğramadan eve gitmiştir. Kureyş eşrafı Velîd'in müslüman olduğundan şüphelenince Ebû Cehil'i durumu kontrol etmek için gönderirler; Ebû Cehil, onun dinlediği şeylerden etkilendiğini öğrenir.⁷⁶

Mezkûr yorumu yapan müfessir bu açıklamaları müteakip aktardığı başka bir rivayete binaen yine âyetlerin bağlam ve anlam örgüsünün tamamen dışında bir tefsir yapar. Rivayete göre; “كَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيداً” “Tek olarak yarattığım o kişiyi bana

⁷² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 490; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Tefsîru ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978), 495; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23: 404-405; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 133; Neseî, *Medâriku't-tenzil*, 3: 561.

⁷³ Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 173; Beydâvî, *Envâru't-tenzil*, 5: 259; Abdurrahman b. Muhammed Ebû Zeyd es-Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân: Tefsîru's-Se'âlibî*, thk. Abdulfettah Ebû Sünnê (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1997), 5: 509.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Tevilâtu ehli's-sünne*, 10: 301; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 135; Begavî, 8: 264; *el-Keşf ve'l-beyân*, 10: 68.

⁷⁵ Fussilet, 41/12-13.

⁷⁶ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 392-393.

birak" âyetindeki kişi veledi zina olan Züfer'dir.⁷⁷ Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Züfer, Hz. Ömer için kullanılan bir tahkir ifadesidir ve müfessir daha da ileri giderek Hz. Ömer'i nahoş bir sıfat ile âyetin muhatabı yapmak gibi bir ifrat örneği sergilemiştir.

Müfessir daha sonraki âyetleri de dolaylı yoldan⁷⁸ Hz. Ömer'e matuf tefsir etmeye ve müfrit yorumlara devam eder. "كَلَّا إِنَّهُ كَانَ لِآيَاتِنَا عَنِيدًا" "O âyetlerimize karşı inatçı idi."(16) O Ali'nin velâyeti konusunda Hz. Peygamber'e inatla ve kasıtlı bir şekilde karşı çıkıyordu. "إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ" "Çünkü o, düşündü taşındı, ölçtü biçti."(18) Hz. Ali'nin velâyetini düşündü ve Allah Rasülü (a.s) zamanında bizzat aldığı biati yerine getirme konusunda ona hakkını teslim etmemeye karar verdi.⁷⁹ "ثُمَّ قِيلَ كَيْفَ فَدَّرَ" "Kahrolasınca ölçtü biçti, sonra kahrolası nasıl ölçtü." (19-20) Ona azap üstüne azap vardır. Sonra o Hz. Peygamber (a.s) ve Ali'ye baktı; "ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ" "Yüzünü ekşitti ve beğenmedi." O Hz. Peygamber'in (a.s) emrettiği (velâyete dair biati) beğenmedi ve yüzünü ekşitti. "ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ" "Sonra arkasını döndü ve büyüklendi" (23) ve dedi ki; "فَقَالَ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَرُ" "Bu öncekilerden devralınmış bir sihirdir". O iç çekerek; "Peygamber (a.s) insanları Ali ile büyüledi," dedi. Daha sonra da velâyete dair Allah'tan gelenin vahiy olmadığını söyleyerek şöyle dedi: "إِنَّ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ" "Bu yalnızca bir beşer sözüdür." Bundan sonraki âyet zikredilen kötü eylem ve söylemlerin sahibini -ki bu Hz. Ömer'dir- şu ve sonrasındaki âyetler ile tehdit etmektedir: "سَأَصْلِيهِ سَفَرٌ" "O'nu cehenneme sokacağım."⁸⁰

Kummî'nin aktardığı rivayetin son râvîsi Ali b. İbrahim; "كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ إِلَّا" "Her nefis, kazandığına karşılık rehindir; sağdakiler hariç." (38-39) âyetindeki zikri geçen "sağ tarafta olacak kişilerin" Emiru'l-Mü'minîn, O'nun ashabı ve şîası olduğunu beyan eder. Bunlar kıyamet günü Âli Muhammed'in düşmanlarının niçin cehennemde olduklarını soracak ve şöyle diyeceklerdir: "مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ" "Sizi ateşe sokan nedir?" (42) Âli Muhammed'in (a.s) düşmanları da şöyle cevap verecekler: "قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ" "Biz namaz kılanlardan değildik."(43)

⁷⁷ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 395. İbare şöyledir: "قال الوحيد ولد الزنا وهو زفر".

⁷⁸ Bundan sonraki âyetlerde müfessir Hz. Ömer'i zahir bir şekilde zikretmez. Yukarıdaki âyetin veledi zina Züfer (Hz. Ömer) hakkında indiğini beyan ettikten sonra müfret müzekker zamirlere zimnen "o" diyerek yine Hz. Ömer'i kastetmeye devam etmektedir.

⁷⁹ Kummî Mâide sûresinin 67. âyeti bağlamında Hz. Peygamber'e (a.s) suikast yaparak Hz. Ali'ye biat edilmesini engellemeye çalışan kişilerden bahseder fakat isim vermez. Mezkûr âyet Şîa'nın Hz. Ali'nin hilafetine mesnet edindiği velâyet âyetidir. Bk. Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1: 169-175. Ayrıca bk. Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 1: 332-334; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 3: 313-314; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 3: 588-589.

⁸⁰ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 395.

Biz imamlara tabi olanlardan değildik, diyecekler.⁸¹ “وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمَسْكِينِ” “Biz yetimleri doyurmuyorduk.” (44) Yani biz Âli Muhammed'in hakkı olan hums'u ve yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara –ki bunlar Âli Muhammed'in mensuplarıdır-haklarını vermedik. “فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ” “Onlara o gün hiçbir şefaatinin şefaati fayda vermez.” (48) O gün Âli Muhammed'e savaş açanlar için tüm mukarrabin melekleri ve tüm gönderilmiş peygamberler şefaatchi olmak isteseler kabul edilmez ve asla kendilerine şefaet edilmez.⁸²

Usûli müfessirler Tûsî ve Tabersî başta olmak üzere diğer müfessirlerin bu âyetlere dair yorumları tümüyle bağlam içerisinde ve yukarıda zikredilen müfrit yorumların hiçbirisine en küçük bir ima dahi söz konusu değildir. Müfessirlerin ortak bir şekilde zikrettiklerine göre sağdakiler müminlerdir. Ateşe girme cezasıyla karşılaşanlar üzerlerine vacip olan namaz ibadetini eda etmeyen ve zekat, sadaka gibi mali yükümlülüklerini yerine getirmeyen günahkârlardır. Bu günahkârlara kıyamet günü şefaet edilmeyecektir.⁸³ Müfessirlerin de açıkça ifade ettiği üzere ashabi yemin müminler, muhatapları da günahkârlardır. Dolayısıyla Kummî daha önce yaptığına benzer şekilde mutaassıp yorumları alakasız bir şekilde âyetlerle ilintilemeye çalışmıştır.

Müfessir Kummî'nin bağlamdan bağımsız ve anakronik mahiyette tefsir ettiği bir diğer âyet Hz. Ali'nin velâyetine matuftur. Müfessire göre; “فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكَرَةِ” “Ne oluyor onlara ki hatırlatmadan kaçıyorlar” (49) âyeti Emirü'l-Müminîn'in velâyetine dair hatırlatmadan kaçanları ve gizlenenleri muhatap almaktadır. Müfessirin İbnu'l-Fudayl ve Ebû Cafer'den aktardığı rivayete göre; “إِنَّهَا لِإِخْدَى الْكَبِيرِ” “O insanlar için var olan hatırlatmaların en büyüklerindendir” âyetindeki hatırlatma ise Hz. Fâtıma'dır.⁸⁴

Müfessir Tûsî kendisinden kaçılan “التذكرة” “hatırlatma”nın nübüvvet veya doğru yol olduğunu ifade ederken,⁸⁵ Tabersî ise Kur'ân'ın kendisi veya öğütleri olduğunu ifade eder.⁸⁶ Bu âyetlere dair tahlil ettiğimiz diğer tefsirlerde mezkûr hatırlatmanın Kur'ân olduğuna dair görüşün hakim olduğunu söyleyebilmemiz

⁸¹ İbare şöyledir: “لم نك من أتباع الأمة”

⁸² Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, 2: 395.

⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 499; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5: 249; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, 10: 186-187; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 143; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 148; Tabatabâi, *el-Mîzân fi tefsiri'l-Kur'ân*, 20: 105-106.

⁸⁴ Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, 2: 396.

⁸⁵ Tûsî, *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, 10: 188.

⁸⁶ Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 144.

mümkündür.⁸⁷ Yine müfessirler Hz. Fâtıma'ya matuf tefsir edilen müfret müennes zamirin bağlamdaki cehenneme raci olduğunu ifade etmişlerdir. Cehennem kafirlerin yaptıklarına verilecek hatırlatmaların/karşılığın en büyüğü olacaktır.⁸⁸ Mâverdî (ö. 450/1058) en büyük hatırlatmaya dair birkaç yorum aktarmıştır. Kur'ân'ın âyetleri, cehennemin ateşi veya kıyamet saati Hz. Peygamber'in (a.s) nübüvvetini tekzip eden müşrikler için en büyük hatırlatma olacaktır.⁸⁹

4. Tekvîr Sûresi

Müfessir Kummî "وَأِذَا الْمَوْؤُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ" "Diri diri gömülen kız çocuklarının hesabı sorulduğu zaman" (8-9) âyetini iki farklı rivayet ekseninde tefsir etmiştir. İlk rivayete müstenit yorumu cumhur müfessirin yorumuna benzerdir. Ali b. İbrahim'den mervî rivayete göre Araplar kendi kız çocuklarının yanı sıra başkalarının da kız çocuklarını diri diri gömüyorlardı.⁹⁰ Mezkûr âyet cahiliyenin bu insanlık suçunu kötülemede ve o masum yavruların hesabının mutlaka sorulacağını beyan etmektedir.⁹¹ Müfessir bu yorumu müteakip âyeti yine Şîa'ya evirme gayretine girerek yine aşırı bir yorum örneği sergiler. Câbir b. Ebî Ca'fer'den (ö. 148/765) aktardığı rivayete binaen; "bu âyet bizim sevgimizi öldürenlere matuftur" şeklinde bir yorum yapar. Bu yorumun delili de Hz. Peygamber'in (a.s) isteği olarak Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan; "bunun karşılığında sizden akrabalarımı sevmekten başka bir şey istemiyorum"⁹² âyetidir.⁹³ Müfessirin ikinci yoruma mesnet edindiği âyet, Şîî literatürde Hz. Ali ve çocuklarının sair ashabtan efdal olduğuna vesile kılınan ve mevedde âyeti olarak isimlendirilen âyettir.⁹⁴ Bilhassa sünnî tefsir literatürü bu âyete mebni muhtelif yorumlar kaydetmişlerdir. Sünnî literatür âyeti Hz. Peygamber'in talebi olarak anlamlandırır

⁸⁷ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 149; Ebû'l-Hasan Muhammed el-Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd*, thk. Adil Ahmed Abdulmarsud (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 4: 388; Begavi, 8: 274; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb: Tefsîru'r-Râzî* (Lübnan: Dâru'l-Fikr li't-Tabaa ve'n-Neşr, 1981), 310: 211; Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 20: 109; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1984), 29: 332.

⁸⁸ Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 142; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 6: 261; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 273; Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 20: 104.

⁸⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 146-147; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 184; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 30: 209; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 15: 92;

⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 146-147; Vâhidî, *el-Vasît*, 4: 429-430; Begavi, 8: 348; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 333-334; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 15: 262.

⁹¹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 407.

⁹² eş-Şûrâ, 42/23.

⁹³ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 407.

⁹⁴ Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 1: 326; Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 23: 1-436; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 9: 159-160; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 9: 37-38.

ve şu şekilde yorumlar: “Sizden ibadet etmekle Allah’a yaklaşmanızı istiyorum veya nübüvvetimi tekzib etseniz bile bari akrabalık bağlarını gözetmenizi talep ediyorum”.⁹⁵ Son tahlilde Kummî'nin mezkûr âyeti Şîa'nın sevilmesine matuf yorumunun isabetli olmadığını beyan etmek mümkündür.

Kummî “وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ” “Arkadaşınız deli değildir” (22) âyetini ve devamındaki âyetleri bağlamından kopararak yukarıda benzerini gördüğümüz üzere imâmete irca ederek anlamlandırır ve şöyle der: “Hz. Peygamber (a.s) insanlara Ali’yi imam olarak tayin etme konusunda ne yaptığını bilmez değildir, kesin bilgiye binaen bunu yapmaktadır.” “وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ” “O, gaybın bilgilerini (sizden) esirgemez.” (24) Allah Elçisi (a.s) Allah’ın kendisine vahyettiği gayba dair hususları gizlemez ve asla terk etmez. “فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ” “Hâl böyle iken siz nereye gidiyorsunuz?” (26). Müfessire göre mezkûr iki âyetin muhatabı Hz. Ali’nin velâyetini kabullenmeyenlerdir. Âyet, Hz. Ali’nin velâyetini kabul etmeyenlere şöyle demektedir: “Velâyet konusunda nereye gidiyor, nereye kaçılıyorsunuz?” “إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ” “O herkes için bir öğüttür.” (27) Yani Kur’ân, Allah’ın Ali’nin velâyeti hususunda kendilerinden söz aldığı kimseler için bir öğüttür. “لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ” “Sizden doğru yolda gitmek isteyenler için de.” (28) Kur’ân Ali’ye ve ondan sonra da imamlara itaat edenler için bir öğüttür.⁹⁶

Müfessirin rivayete binaen bağlamdan kopararak Hz. Ali’nin velâyetine matuf tefsir ettiği âyetler kâhîr tefsir literatüründe ve ittifakla kafirler ve müminler diyalektiğinde tefsir edilmiştir. Müfessirlerin bağlamından kopararak tefsir edilen söz konusu âyetlere dair kanaatlerini mücmel mahiyette şöyle zikredebiliriz: Kur’ân müşriklerin iddia ettiğinin aksine Hz. Peygamber’in (a.s) asla delilik ile yan yana zikredilemeyeceğini ısrarla vurgulamıştır. Mamafih, Hz. Peygamber (a.s) kendisine inzal olunan hiçbir vahiy metnini gizlemeden ve tağyir etmeden insanlara tebliğ etmektedir. Aynı şekilde Kur’ân katıyyen kovulmuş şeytanın sözü değildir, ona herhangi bir sûrette batıl sözün yaklaşması mümkün değildir. Öyleyse müşriklerin bu inatçı tavrının açıklaması ne olabilir? Şüphesiz ki Kur’ân tüm insanlar için bir hatırlatma ve hidayet rehberidir. Tabii ki doğru yoldan ayrılmayanlar için Kur’ân’ın hidayet rehberi olma vasfı daha da önceliklidir.⁹⁷ Sonuç olarak mezkûr âyetlerin Hz. Ali veya velâyet ile ilintilenme gayreti nüzûl

⁹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20: 495-496; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5: 201-202; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 7: 493-494; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’âni'l-Azîm*, 7: 199-200.

⁹⁶ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 408.

⁹⁷ Vâhidî, *el-Vasf*, 4: 431-432; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 216-217; Begavî, 8: 350-351; Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, 608; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 15: 276-277; Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur’ân*, 20: 242-243.

zamanı, zemini ve ibarelerin birbiriyle olan bağıntısı ekseninde muhaldir.

Müfessir Kummî, “*وَمَا تَشَاؤُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ*” “Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” (29) âyetini önce bağlam içerisinde, bilahare yine bir rivayete binaen imamlara hamlederek tefsir etmiştir. Müfessire göre âyet, meşietin tümüyle Allah’a ait olduğunu, kulların bu konuda herhangi bir yetkisinin olmadığına işaret etmektedir. Ahmed b. Muhammed el-Yesâri’den aktardığı rivayete göre; “Allah imamların kalplerini zatının muradının kaynağı yapmıştır. Dolayısıyla Allah bir şey dilerse onlar da onu dilerler.”⁹⁸

Gerek Şîi gerek diğer müfessirler sûrenin bu son âyetini kısmi yorum farkıyla ittifakla kafirler bağlamında tefsir etmişlerdir. Âyetin muhtemel makasıdı şunlardır: 1. Allah dilemedikçe siz doğru yola ulaşamazsınız. 2. Bir önceki âyetle birlikte değerlendirmek gerekir ve dolayısıyla Allah sizi icbar etmedikçe İslam’a girmeyi istemeyeceksiniz. Fakat Allah kendi hür iradenizle bu eylemde bulunmanızı ve istikameti talep etmenizi dilemektedir.⁹⁹

Müfessir Kummî’nin bu sûredeki bazı âyetleri de hassaten rivayetlere binaen bağlamdan, nüzûl zamanı ve zemininden kopararak imâmeme matuf tefsir ettiğini görebilmekteyiz. Müfessir her ne kadar indî yorumlarında cumhurun söyleminin dışına çıkmamışsa da rivayetleri tefsire dahil ettiğinde yorumlar alakasız şekillere tebdil olunmuştur. Yine diğer sûrelerde gördüğümüz üzere müfrit mezhebî ve anakronik yorumlar öne çıkmıştır.

5. Fecr Sûresi

Müfessir yukarıda örneklerini gördüğümüz üzere sûrenin ikinci âyetini önce sair müfessirler gibi anlamlandırmıştır. Müfessir; “*وَالشَّفَعِ وَالْوَتْرِ*” “çifte ve teke and olsun ki” (2) âyetini iki rekatlık ve tek rekatlık namaz olarak tefsir etmiştir. Ne var ki, yine bir rivayet aktararak zikredilen âyeti Hz. Ali’ye irca eder. İlgili rivayete göre çift “Hasan ve Hüseyin” tek ise Ali’dir.¹⁰⁰ Cumhur müfessir paragrafın başında ifade ettiğimiz yorumun yanı sıra çiftin Zilhiccenin onuncu günü olan Nahr günü, tekin de Zilhiccenin dokuzuncu günü olan Arefe günü veya çiftin tüm

⁹⁸ İbare şöyledir: “*إن الله جعل قلوب الأنمة موردا لإرادته فإذا شاء الله شيئا شاءوه*” Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, 2: 409.

⁹⁹ Mâturidî, *Tevilâtu ehli's-sünne*, 10: 443-444; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3: 453; Begavî, 8: 351; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 445; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 217; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 340; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30: 167.

¹⁰⁰ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 419; Benzeri bir yorumu yapan Feyd el-Kâşânî'dir (ö. 1091/1680). O da yine Kummî'ye istinaden bu yorumu yapmıştır. Kâşânî, Muhammed Bâkir'a isnatla çiftin Terviye, tekin Arafе günü olduğunu söyler. Kâşânî, *Tefsîru's-sâfi*, 5: 324.

yaratılmışlar, tekin ise Allah olabileceğini beyan etmiştir.¹⁰¹

Müfessir “كَلَّا بَلْ لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ وَلَا تَحَاضُونَ عَلَىٰ طَعَامِ الْمَسْكِينِ” “Hayır! Doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz, yoksulu yedirmeye birbirinizi teşvik etmiyorsunuz,” (17-18) âyetlerini zımnen Hz. Ebû Bekir’e matuf tefsir etmiştir. Bu yoruma göre yetim ve yoksulu yedirmeyenler Âli Muhammed’in hakkını gasp edip yetim ve fakirlerin ve onların yolundan gidenlerin mallarını yiyenlerdir.¹⁰² Müfessirlerin bir kısmı bu âyetleri mâkablindeki âyetlerde tavsif edilen “الْإِنْسَانُ” “el-insan” bağlamında tefsir etmişlerdir. Bu isimlere göre mezkûr “el-insan” cins değildir; Ümeyye b. Halef veya Abdullah b. Nufeyl gibi kendisine nimet verildiği için haddini aşan belirli kişilerdir.¹⁰³ Bir kısım müfessir ise bu âyetlerin muhatabının Rabbinin nimetine nankörlük yapan kafir insan tipolojisi olduğunu söyler. Bunlar yetime ikramda bulunmadıkları gibi bu konuda başkalarını da engellerler.¹⁰⁴

Kummî “يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً” “Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön.” (27-28) âyetlerini Ali’nin velâyeti minvalinde tefsir etmiştir. Mümine ölüm geldiği vakit bir münâdî ona; “Ey huzura kavuşmuş can, Ali’nin velâyeti ile sevapla ve razı olunmuş bir şekilde Rabbine dön” der. Ebû Basir’in (ö. 150/767) Ebû Abdullah’dan (ö. 120/736) aktardığı rivayete göre âyette zikredilen, “kendisinden razı olunmuş bir şekilde Rabbine dönüp cennete giren kişi” Hüseyin b. Ali’dir.¹⁰⁵ Cumhuriyet müfessire göre kendisinden razı olunan ve cennete girecek olan nefis Allah’a karşı kulluk görevini tam olarak yerine getiren tüm müminlerdir.¹⁰⁶ Dolayısıyla Kummî’nin kurtuluşu Hz. Ali’nin velâyeti ile tahdit etmesi isabetsiz ve mesnetsiz müfrit bir tefsir olmuştur.

Müfessir Kummî’nin Fecr sûresine dair mutaassıp ve anakronik yorumları bir

¹⁰¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 687; Abdurrezâk, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 2: 369-370; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 24: 345-346; Maturidi, 10: 516; Mâverdi, *en-Nüket ve’l-uyûn*, 6: 264-265; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri’l-Kur’ân*, 10: 341; Tabersî, *Mecmeu’l-beyân*, 10: 268; Nâsir Mekârim eş-Şirâzî, *Tefsîru’l-Emsel*, 15: 293-294;

¹⁰² Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, 2: 420.

¹⁰³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 689; Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi’l-Azîz*, 4: 502; Vâhidî, *el-Vasît*, 4: 483; Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 31: 171.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 24: 377; Mâturîdî, *Tevilâtu ehli’s-sünne*, 10: 524; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri’l-Kur’ân*, 10: 346; Tabersî, *Mecmeu’l-beyân*, 10: 272; Şirâzî, *Emsel*, 15: 306; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 8: 398-399.

¹⁰⁵ Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, 2: 422.

¹⁰⁶ Mukâtil, 4: 692; Mâturîdî, *Tevilâtu ehli’s-sünne*, 10: 531; Mâverdi, *en-Nüket ve’l-uyûn*, 6: 272; Tabersî, *Mecmeu’l-beyân*, 10: 274; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 8: 400; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 30: 342-343.

önceki sûrelere mümasil mahiyette imâmet, velâyet, Hz. Ali ve onun çocukları ekseninde şekillenmiştir. Ne var ki önemli Şîî müfessirler dahil müfessirlerin hiçbirisi bu yorumları tasvip etmemiştir.

6. Leyl Sûresi

Leyl sûresini Kummî'nin tefsiri bağlamında ele aldığımız zaman çoğu âyetlerin ekser tefsir litaratürü ile mümasil mahiyette tefsir edildiğini görebilmekteyiz. Ne var ki müfessire göre; "إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَىٰ وَلَسَوْفَ يَرْضَىٰ" "O ancak Yüce Rabbinin rızasını aramak için verir. Ve o (buna kavuşarak) hoşnut olacaktır." (20-21) âyetlerinin muhatabı Emîrû'l-Mü'minîn Hz. Ali'dir.¹⁰⁷ Sünnî tefsir literatürüne müracaat ettiğimizde mezkûr âyetlerin müfessirin yorumunun aksine Hz. Ebû Bekir'e matuf tefsir edildiğini görmekteyiz. Hz. Ebû Bekir, Hz. Bilal'i efendisi Ümeyye b. Halef'in zulmünden kurtarmış ve azad etmiştir. Söz konusu âyetler de bu tarihi vakiya işaret etmek için nâzil olmuştur.¹⁰⁸ Şîî literatürde ise çoğunlukla âyet ya genele teşmil edilmiş yahut Ebû Dahdah'a müstenit rivayetlere binaen yorumlanmaya çalışılmıştır.¹⁰⁹ Dolayısıyla Kummî'nin mezhep taassubu ile âyeti cumhurun hilafına tefsir ettiğini söylemek mümkündür.

Mamafih, müfessir "(Ey insanlar!) "فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى" Alev alev yanan bir ateşle sizi uyardım. O ateşe, ancak kötü olan girer. Öyle kötü ki, hakikati yalanlayıp ve yüz çevirmiştir." (14-16) âyetlerine dair dikkat çekici bir bilgi aktarmıştır. Müfessirin izhar ettiği bilgiye göre cehennemde ateşten bir vadi vardır ve bu vadiye yalnızca Hz. Peygamber'i (a.s) Hz. Ali'ye dair sözleri sebebiyle

¹⁰⁷ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 426. Benzeri yorum için bk. Huveyzî, *Tefsîru nûri's-sekaleyn*, 5: 593.

¹⁰⁸ Mukâtil, 4: 723; Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, 4: 512; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 479-480; Vâhidî, *el-Vasît*, 4: 505; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 290; Ebû Muhammed Hasan b. Mesûd el-Begavî, *Tefsîru'l-Begavî: Meâlimu't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad: Dâru Tayyibe li'n-Neşr, 1989), 8: 449; Seâlibî, *Cevâhiru'l-hisân*, 5: 600; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 30: 391.

¹⁰⁹ Makalemize konu olan neredeyse tüm âyetleri sünnî müfessirlere benzer mahiyette tefsir eden et-Tûsî de âyeti genelleyerek tefsir etmiştir. Allah'tan sakınan ve temizlenmek için zekat veren tüm müminler âyetin muhatabıdır. Tabersî âyetin muhatabının Ebû Dahdah veya Hz. Ebû Bekir olabileceğini beyan ederken; Feyd el-Kâşânî (ö. 1091/1680) bu kişinin Ebû Dahdah olduğunu belirtir. Şîrâzî, Allah'ın rızası için infakta bulunan tüm müminler olduğunu beyan etmiştir. Bk. Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 367; Kâşânî, *Tefsîru's-sâfi*, 5: 340; Şîrâzî, *el-Emsel*, 15: 368. Tabatabâî bu âyetin Ebû Dahdah hakkında indiğine dair rivayetlerin daha sahih olduğunu söyler ve Râzî'nin bu âyet bağlamında Şîa'yı haksız bir şekilde itham ettiğini vurgular. Râzî bu âyetin Hz. Ebû Bekir hakkında indiğine dair rivayetlerin Şîa tarafından maksatlı bir şekilde gizlendiğini ve Hz. Ali'ye matuf anlaşılmaya çalışıldığını beyan etmiştir. Tabatabâî bu yorumun önyargılı olduğunu, mezkûr rivayeti gördüklerini, kaynaklarında da zikrettiklerini ve Ebû Dahdah rivayetlerini daha isabetli bulduklarını ekler. Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 31: 205; Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 20: 352-353.

yalanlayanlar ve Hz. Ali'nin velâyetinden yüz çevirenler girecektir.¹¹⁰ Kummî'nin aksine müfessirler bu âyetin muhatabının Kur'ân'ı yalanlayan ve imandan yüz çevirenler olduğu hususunda müttefiktirler.¹¹¹

Yine, “فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى” “Artık kim verir ve sakınırsa ve en güzeli de tasdik ederse,” (5-6) âyetinin muhatapları velâyeti tasdik edenlerdir ve onlar “فَسُنِّيْهِ لَهُمْ لِيُحْسِنُوا” “onu doğrulayanın işlerini kolaylaştırırız” (10) âyetinin de müjdesine mazhar olacaktır.¹¹² Her ne kadar Kummî'nin beyanâtı zikredilen minvaldeyse de müfessirlerin bir kısmı âyetin muhatabının Hz. Ebû Bekir olduğunu söylerken,¹¹³ bazıları ise hakikati tasdik ederek infakta bulunan tüm müminlerin âyetin muhatabı olduğunu beyan etmişlerdir.¹¹⁴ Dolayısıyla âyetin velâyet ile yakından veya uzaktan ilgisinin kurulması zorlama bir tevîl olmuştur.

7. Duhâ Sûresi

Kummî sûrenin ilk âyetlerini bağlamı ve nüzûl zemini ekseninde tefsir etmişken son âyeti yine anakronik bir şekilde tefsir etmiştir. “وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ” “Rabbinin nimetini durmadan anlat” (93/11) âyetinde zikredilmesi istenen şeyler Allah'ın ona indirdiği ve emrettiği namaz, oruç, hacc ve velâyet gibi emirlerin yanı sıra kendisine lütfedilen nimetlerdir.¹¹⁵ Haddizatında Kummî'nin anlatılması istenen nimetler arasına velâyeti de dahil etmesi yadırganacak bir yorum değildir. Zira Şîî paradigmada imâmet, dinin temel bir ilkesi olup aklen zorunlu görülen bir olgudur.¹¹⁶ Sorun, mezkûr âyetin bu olguya mesnet edilmesi gayretidir. Âyetin, nüzûl zamanı ve zemininde okunmamış olmasıdır. Zira bu sûre erken dönem âyetidir ve velâyete mesnet edilme gayreti zorlama bir ameliyedir.

Müfessirler bu âyette dile getirilen nimetlerin mahiyetini tasrih ederken kısmen farklı yorumlar yapmışlardır. Bu yorumlar arasında “Kur'ân'ı insanlara

¹¹⁰ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 426.

¹¹¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 723; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3: 485; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 6: 290; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 366; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 291; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20: 86; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 15: 406.

¹¹² Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 426.

¹¹³ Mukâtil, 4: 723; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3: 485; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 491; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhtât*, 8: 478.

¹¹⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20: 83; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 366; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 291; Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, 3: 650.

¹¹⁵ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 427.

¹¹⁶ Muhammed b. Nu'mân el-Ukberî, *el-Mesâilu'l-Ukberîyye*, 42-45; Tûsî, *el-İktisâd fimâ yeteallaku bi'l-i'tikâd*, 291-293; Bozan, *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru*, 40-46; Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet Şia Polemikleri*, 18-19.

öğretmesi veya kendisine ulaşanı tebliğ etmesi",¹¹⁷ ve "Allah'ın bu sûrede kendisine lütfettiğini beyan ettiği nimetleri anlatması ve ona her daim şükretmesi"¹¹⁸ yorumu tebarüz etmiştir. Dolayısıyla müfessir Kummî'nin Şîî imâmet/velâyet paradigmasına bu âyeti vesile kılma gayreti zamansal açıdan isabetli olmamıştır.

8. İnşirah Sûresi

Kummî sûrenin ilk âyetini anakronik bir şekilde tefsir ederek başlangıç yapmıştır. Müfessire göre; "أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ" "Rabbin senin göğsünü ferahlatmadı mı?" âyetinin konusu Ali'dir. Allah Ali ile senin gönlünü ferahlattı ve onu sana vasi olarak tayin ederek seni teşrih etti. Yine "وَوَضَعْنَا عَنكَ وِزْرَكَ" "Üzerinden yükünü kaldırıp almadık mı?" (3) âyetinde Hz. Peygamber'in (a.s) üzerinden alınan yük Hz. Ali vesilesiyle vaki olmuştur.¹¹⁹ Kummî dışındaki müfessirler bu âyetlerde zikri geçen ferahlamanın mahiyetine dair muhtelif yorumlar yapmışlardır. Bazı müfessirlere/müelliflere göre göğsünün ferahlatılması hayatının farklı dönemlerinde vuku bulan şakkı sadr/göğsünün açılması olgusudur.¹²⁰ Bazılarına göre manevi olarak rahatlatılmasıdır. Nitekim müşrikler fetret-i vahiy döneminde Hz. Peygamber'in (a.s) Rabbi tarafından terk edildiği ithamlarına başlamışlardı ve bu durum onu manevi olarak bunaltmıştı.¹²¹ Bilahare Duhâ sûresi ile Allah müşriklerin ithamlarına cevap vermiş, terk edilmek gibi bir durumun muhal olduğunu beyan etmiştir. İnşirâh sûresinin ilk âyetlerinde de vahyin yeniden devam etmesine zımnem telmihte bulunulmuş ve vahyin lütfu ile feraha kavuşturulduğu dile getirilmiştir.¹²²

¹¹⁷ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3: 487-488; Seâlibî, 5: 603; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 6: 295; Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, 3: 655; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20: 102; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhtî*, 8: 472.

¹¹⁸ Mukâtil, 4: 733; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 495; Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 371; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 394; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 297; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20: 102; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mengûr*, 15: 494;

¹¹⁹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 428.

¹²⁰ Ebû Bekr Abdullah İbn Ebi Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989), 7: 330; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 1: 164-166; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 5: 321; Muhammd b. Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân: Tefsîru's-Sa'lebî*, thk. Muhammed bin Âşûr (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2002), 10: 67; Abdulmelik b. Abdulazîz İbn Cüreyc, *Tefsîru İbn Cüreyc*, thk. Ali Hasan Abdulğani (Kâhire: Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî, 1992), 339; İbn Cüzeyy, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, 2: 585; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 429-430; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2006), 9: 292-293.

¹²¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3: 394; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 486; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20: 90-91; Ebû İshâk İbrahim ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû* thk. Abdulcelil Şulbî (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1988), 5: 339; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, 1: 547-548; Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm*, 1: 39 Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Sellâme (Riyad: Dâru Tayyibe li'n-Neşr, 1997), 8: 424.

¹²² Mâturidî, *Tevilâtu ehli's-sünne*, 10: 567-568; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 6: 296; Begavî, *Meâlimu't-*

Kummî'nin Hz. Ali'ye matuf tefsir ettiği yükün ne olduğu konusunda da müfessirler, "cahiliye dönemindeki hataları"¹²³ "bundan önceki ve sonraki hatalarının bağışlandığı"¹²⁴ şeklinde farklı yorumlar yapmışlardır.¹²⁵ Çoğu müfessir Duhâ sûresinde "وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ" "Seni dalâlette buldu da hidayete ulaştırmadı mı?" âyetini Hz. Peygamber'in (a.s) iman ve kitaba dair bilgisizliğinin vahiy ile tamamlandığı şeklinde anlamlandırmıştır.¹²⁶ İbn Âşûr (ö. 1970) zikredilen yorumun yanı sıra fetret-i vahyin Hz. Peygamber'de (a.s) manevi bir çöküş meydana getirdiğini kaydeder. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in "belini büken ağırlık" mezkûr olgular olarak telakki edilirse vahyin de söz konusu arayışına ve buhranına çözüm olduğu tezahür etmiş olacaktır. Nihai olarak, müfessirlerin Hz. Peygamber'in belini büken ağırlığa dair yorumları farklı olsa da Kummî'nin yorumunu tahkim edecek herhangi bir bilginin/yorumun var olmadığını söyleyebiliriz.

Kummî, sûrenin zamanın tanzimine vurgu yapan "فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ" "Bir işi bitirdin mi hemen (başka) işe koyul," âyetini Gadir-i Hum¹²⁷ olayı ekseninde¹²⁸ yorumlar ve şöyle tefsir eder: "Veda Haccı'nı tamamlayınca Ebû Tâlib'in oğlu Ali'ye yönel."¹²⁹ Müfessirin Ebû Abdullah'tan (Câ'fer es-Sâdık) aktardığı rivayete göre; "Boş kaldın mı hemen (başka) işe koyul," âyetinin mefhumu "nübüvve dair

tenzîl, 8: 463.

¹²³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 493; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 6: 296; Begavî, 8: 463; Salebî, 10: 232; Seâlibî, 5: 604;

¹²⁴ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 3: 489; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 496; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Şur'âni'l-Azîm*, 8: 430; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 15: 497.

¹²⁵ Haddizatında bazı müfessirler bu âyetteki kelimeyi nüzûl zamanından bağımsız tefsir ettikleri için isabet edememişlerdir. Örnek olarak Muhammed Ali es-Sâbûnî zikredilebilir. Müfessir Hz. Peygamber'in (a.s) üzerinden kaldırılan yükü bazı hataları olarak tefsir eder. Ne var ki bu hataların, "Bedir esirlerinden fidye alması", "münafıklara izin vermesi" "amaya yüzünü ekşitmesi" gibi durumlar olduğunu beyan ederek bu âyet ile bağlantısı olmayan anakronik bir yorum yapmıştır. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tefsîru'l-Vâdihu'l-Müeyesser*, (Beyrut: Mektebetu'l-'Asriyye, 2007), 1578.

¹²⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Şur'ân*, 5: 339-340; Vâhidî, *el-Vasît*, 4: 511; Mâturîdî, *Tevilâtu ehli's-sünne*, 10: 564; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 10: 232; Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 8: 456; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 7: 393; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 494; İbn Cüzeyy, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, 2: 583; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Şur'âni'l-Azîm*, 8: 426; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 384.

¹²⁷ Ethem Ruhi Fiğlalı, "Gadîr-i Hum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 279-280.

¹²⁸ Şii literatürde tebliğ âyeti olarak tesmiye edilen Mâide sûresi 67. âyeti Hz. Ali'nin velayetinin tebliğ edilmesine matuf yorumlanır. Aslında Cebrail (a.s) Hz. Peygamber'e (a.s) Hz. Ali'nin velayetini ilan etmesi emrini daha önceden getirmişti. Fakat Hz. Peygamber (a.s) insanların tepkisinden çekinmekteydi. Tebliğ âyeti ile kendisine güvence verilince Gadir-i Hum mevkinde velayeti tebliğ etmiştir. Huveyzî, *Tefsîru'nûri's-sekaleyn*, 4: 270-271; Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 1: 332-334; Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1: 168-172; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 3: 313-314; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Şur'ân*, 3: 588-589; Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 6: 48-50; Şeyh Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî, *el-Emsel*, 3: 579-582.

¹²⁹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 428.

sorumluluğunu bitirince Ali'ye yönel" manasındadır.¹³⁰ Tefsir literatürünün kahir ekseriyeti bu âyeti Hz. Peygamber'in (a.s) tebliğ işini bitirince ibadete çekilerek Allah'a rağbette bulunmasına matuf yorumlamışlardır.¹³¹ Dolayısıyla âyetin Veda Haccı'ndan sonraki Gadir-i Hum olayına irca edilmesi gayreti müfrit bir tevîl olmuştur.

9. Asr Sûresi

Kummî sûrenin ilk âyetlerini sair müfessirler gibi yorumlamışken, bir rivayet aktararak sûrenin son âyetinde ziyanda olanlardan istisna edilenlerin Hz. Peygamber'in (a.s) özünden olan temiz ehli olduğunu beyan etmiştir. Dolayısıyla kurtuluşa erecek olan bu kişiler öncelikle Hz. Peygamber'in (a.s) Ehli Beyti sonra Ali'nin velâyetine inanan, velâyeti sonrakilere aktararak o konuda sebat eden, tavsiye edenler ve onların zürriyetinin yolundan gidenlerdir.¹³² Müfessirlerin kâhir ekseriyeti ziyanda olanlardan istisna edilerek kurtuluşa erenlerin âyetin lafızlarında da zikri geçen kişiler olduğunu söylemişlerdir. Öncelikle iman edenler, sonra iyilik yapanlar, hakkı ve sabrı tavsiye edenlerdir. Bunlar da imanı özümseyerek yükümlülüklerini yerine getiren mümin kullardır.¹³³ Dolayısıyla kurtuluşa erenlerin velâyeti tasdik edenler veya Ehli Beyti sevenlerle sınırlanması lafızlarla tasvip edilemeyecek bir yorumdur.

10. Âdiyat Sûresi

Müfessir Kummî, aktardığı bir rivayete binaen sûrenin ilk âyetini dikkat çekici bir muhteva ile tefsir eder. Uzunca bir bölümü teşkil eden rivayete göre " وَالْعَادِيَاتِ وَنَبْحًا " "Nefes nefese koşan atlara and olsun" âyeti çorak bir vadinin mensupları hakkında inmiştir. Müfessirin uzun bir bölüm tahsis ettiği bu rivayeti biz mücmel mahiyette zikredeceğiz. Bu vadinin on iki bin süvarisi, Allah Rasûlünü (a.s) ve Hz. Ali'yi öldürünceye kadar birbirlerine asla ihanet etmeyeceklerine ve hepsi verdikleri yemin için son fertleri ölene dek yemin etmişlerdi. Cibrîl (a.s) Hz. Peygamber'e (a.s) gelerek durumu haber verir ve Ensar ve Muhacirden dört bin

¹³⁰ Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, 2: 429.

¹³¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 742; Mâtürîdî, *Tevîlâtü ehli's-sünne*, 10: 571; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3: 590; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 298; Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 374; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 301; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 5: 322.

¹³² Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, 2: 441.

¹³³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 829; Abdurrezzâk, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2: 394; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3: 508-509; Mâtürîdî, *Tevîlâtü ehli's-sünne*, 10: 614-615; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 334; Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 406; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 335; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 480; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30: 531-532.

kişilik bir orduyu onların üzerine göndermesini emreder. Hz. Peygamber (a.s) önce iki farklı komutanı görevlendirir. Fakat her ikisi de başarısız olur ve Hz. Peygamber'in (a.s) savaş emrini yerine getirmez. Hz. Peygamber (a.s) en sonunda Hz. Ali'yi görevlendirir. Zikri geçen kabilenin lideri Hz. Ali'ye meydan okur fakat Hz. Ali hiç korkmaz ve savaşır. Müminler düşmanı mağlup edip mallarına ve hayvanlarına el koyarlar. Erkeklerini kılıçtan geçirip yurtlarını tahrip ederler. Bunun üzerine Cibril Hz. Peygamber'e (a.s) gelerek Hz. Ali'nin ve Müslümanların zaferini müjdeler. Hz. Peygamber muzaffer orduyu Medine'ye üç mil mesafede karşılar. Allah Elçisi Hz. Ali'yi alından öperek takdir eder. Diğer Müslümanlar da Ali'yi tebrik ederler. Hz. Ali esirleri, hayvanları ve ganimetleri onlara takdim eder. Sûre de o gün bu zaferin müjdecisi olarak Hz. Peygamber'e indirilmiştir.¹³⁴

Tefsir literatüründe sûrenin ilk âyeti savaş atları veya hacıların Müzdelife ve Mekke arasında kullandıkları develer olarak tefsir edilmiştir. Savaş atları yorumu İbn Abbas'a (ö. 68/688) müstenittir.¹³⁵ Hz. Ali'nin bu yorumu makbul addetmediği ve Bedir günü sefere giderken kullandıkları develer olarak anlaşılması gerektiği beyan edilmiştir.¹³⁶ Hangisi kabul edilirse edilsin, Kummî'nin Hz. Ali'ye matuf yorumunun teyit edilemeyeceği müsellemidir.¹³⁷ Mamafih, dört bin kişilik bir ordu o dönem için küçümsenmeyecek bir sayıdır. Zira Uhud Gazvesi'nde müşriklerin sayısının üç bin, müminlerin sayısının bin,¹³⁸ Hendek Savaşı'nda müminlerin sayısının üç bin, Mekke'nin fethinden sonra vuku bulan Huneyn Gazvesi'nde Müslümanların on iki bin kişi olduğu bilgisi vardır.¹³⁹ Dolayısıyla Kummî'nin zikrettiği kemiyetteki bir seferin kaynaklarda yer almaması muhaldir. Ne var ki siyer literatürü böyle bir seferin varlığını zikretmiş değildir. Bedir gazvesi öncesi

¹³⁴ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 438-439.

¹³⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 573; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 324; Vâhidî, *el-Vasît*, 4: 544.

¹³⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 801; İbn Kuteybe, *Tefsîru ğaribi'l-Kur'ân*, 535; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 573-574; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 396; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 465.

¹³⁷ Mukâtil b. Süleyman bu sûrenin Huneyn savaşını veya bir gazveyi konu edindiğini söyler. İsim vermeden bir savaştaki zaferin Hz. Peygamber'e (a.s) Cibril tarafından bu âyetle müjdelendiğini ekler. Böyle bir olayın vaki olması mümkün olmakla birlikte, Kummî'nin benzer bir muhtevayı bazı değişikliklerle Hz. Ali'ye tebdil etmek gibi bir saikle farklı bir rivayet kullanmış olduğu kanaatimiz hasıl olmuştur. Bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 801. Tabersî bu seferin Amr b. Âs komutasındaki Zâtusselâsil gazvesi olabileceğini söyler. Fakat bu gazvede müminlerin sayısı 600 kişi kadardır. Bk. Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 325; Elşad Mahmudov, "Zâtusselâsil Seriyyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 153-154.

¹³⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 3: 29-31; Casim Avcı, "Uhud Gavesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 54-57.

¹³⁹ Muhammed Hamidullah, "Huneyn Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 376-377.

seriyyeler vardır fakat bunlar da birkaç kişilik seriyyelerdir.¹⁴⁰ Şayet Hz. Peygamber'in (a.s) hayatında böylesi bir savaş yaşanmış olsaydı bunun mutlaka zikredilmiş olması gerekirdi. Siyer müellefatını tahkik ettiğimizde mezkûr rivayetteki olayın varlığını tespit edememekteyiz. Dolayısıyla müfessirin zikrettiği rivayetin sıhhatinde ve muhtevasında bir sorun vardır.

Müfessirin zikrettiğine göre “İِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ وَإِنَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ لَشَهِيدٌ” “Şüphesiz ki insan Rabbi'ne karşı nankördür ve kendisi de buna şahittir” (6-7) âyeti yukarıda zikredilen çorak vadinin ehli hakkında inmiştir. Çünkü onlar gerçekten Rablerine karşı nankördüler. “أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعِثَ رَافِعٌ إِلَىٰ قَبْرِ أَبِي سَلَمَةَ وَوَجَدَ فِيهَا رِجْلًا مِّنَ الصُّدُورِ” “Kabirlerde olanlar dışarı atıldığı ve sinelerde gizli olanlar ortaya çıkarıldığı zaman Rablerinin her şeyden haberdar olduğunu o gün anlarlar” âyeti de kıssada zikri geçen ve Hz. Peygamber'in (a.s) emrine muhalefet eden iki komutana matuftur. Onlar Allah'ın yaptıklarından haberdar olduğunu öğreneceklerdir. Müfessir daha sonra âyetleri diğer tefsirlerde yer aldığı şekliyle tefsir eder. Her kelimenin anlamını diğer müfessirler gibi tefsir ettikten sonra “İِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ” “Şüphesiz ki insan Rabbine karşı nankördür” âyetindeki “insanın” Hz. Ali'ye muhalefet eden ve onun hilafına söylemde bulunan mezkûr iki kişi olduğunu ekler. Bunlar Ali ve ashabını düşmanın muzafferiyetine vesile olacak yoldan götürmeye çalışmışlar, Hz. Ali de ashabını o yoldan götürmüştür. İçlerinden bir genç: “Ey Hasan'ın babası, bizi yırtıcı hayvanların bile gitmeyeceği kötü ve karmaşık bir yola koydun” şeklinde serzenişte bulunur. Hz. Ali de o iki kişinin yaptıkları yanlışlıktan haberdar olduğunu söyler. “وَإِنَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ لَشَهِيدٌ” “Şüphesiz ki o da buna şahittir” âyetindeki kişi Hz. Ali'dir ve zikredilen hikayedeki durumlara matuftur.¹⁴¹

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) “İِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ” “Şüphesiz ki insan Rabbine karşı nankördür” âyetinin muhatabının Amr b. Nevfel el-Kureyşî olduğunu ve sadece kendisini düşünen birisi olduğu için lakabının da “kenûd”/ “nankör” olduğunu zikretmiştir.¹⁴² Diğer müfessirler ise âyetteki “insanı” çoğunlukla cins olarak anlamış ve insanın tabiatının çoğunlukla nimete karşı nankörlüğe meyyal olduğunu söylemişlerdir.¹⁴³ “وَإِنَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ لَشَهِيدٌ” “Şüphesiz ki o buna şahittir” âyetinde

¹⁴⁰ İbn İshâk, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 2: 314-325; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2: 240-250; Vâkıdî, 138-150; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 408-420.

¹⁴¹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 439.

¹⁴² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 4: 803; Mâverdî yedi tane rivayet aktarır ve son rivayete göre buradaki kişinin Velîd b. Muğire olduğunu ekler. Bk. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 326.

¹⁴³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24: 585-586; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 325; Vâhidî, *el-Vasît*, 4: 545; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 419; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 327; Neseî, *Medâriku't-tenzil*, 3: 672; İbn Cüzeyy,

yer alan müfret müzekker zamir “أِنَّهُ” bir kısım müfessire göre insana racidir,¹⁴⁴ bazılarına göre Allah’a racidir.¹⁴⁵ İlk kabule göre mana, “İnsanın bizzat kendisi bu nankörlüğüne şahittir”; diğer kabule göre mana, “Allah insanın nankörlüğüne şahittir” şeklinde olur. Sonuç olarak buradaki zamirlerin ve ibarelerin, mahiyeti ve muhtevası müşkil bir rivayetteki kişilere ve zımnen Hz. Ali’ye tebdil edilmesi gayreti isabetli olmamıştır ve tefsir literatürü bu gayreti teyit etmemiştir.

Yukarıda belirttiğimiz üzere Kummî'nin zikrettiği şekilde bir seferin varlığı mümkün olmakla birlikte muhtevası müphemdir. İkincisi muhtevada âyetin anlam örgüsüyle ilgisi olmayan bilgiler vardır. Sûrenin ilgili âyetlerinde yer alan ibareler ve zamirlerle birbirinden ayrılmaz bir içeriğe sahiptir. Dolayısıyla müfessir daha önce de örneklerini gördüğümüz üzere ibareleri Hz. Ali’ye irca etmek için gereksiz bir gayrete girişmiştir. Bu yorumlarımızın ön yargıdan kaynaklanmadığını, bu sonuca müfessirin ifadeleriyle ve âyetlere dair diğer tefsir literatürünün yorumlarını kıyaslayarak ulaştığımız bulunmaktayız.

11. Tekâsür Sûresi

Kummî sûrenin ilk âyetlerini bağlamı ve anlam örgüsü içerisinde tefsir etmiştir. Fakat sûrenin son âyetini yine velâyete tebdil etmeye çalışmıştır. Müfessire göre; “تَمَّ لَتَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ” “O gün nimetlerden hesaba çekileceksiniz” (8) âyetindeki nimetler velâyet ve ona delalet eden delillerdir. Müfessire göre kıyamet günü velâyet ve ona dair apaçık delillere rağmen onu inkar edenler sorguya çekilecektir. Nitekim “وَقِفُّهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ” “Durdurun onları, sorguya çekilecekler” (es-Sâffât, 37/24) âyeti de bu duruma mebnîdir. Onların sorguya çekilecekleri husus velâyettir. Müfessirin aktardığı rivayete göre son râvi (Ebû Abdullah/Cafer es-Sâdık) âyette sorguya çekilecekleri şeyin ne olduğu sorusuna: “O gün Allah bu ümmeti kendilerine verilen Hz. Peygamber (a.s), Hz. Ali ve onun temiz ve masum zürriyeti gibi güzide nimetlerden sorguya çekecektir” şeklinde cevap verir.¹⁴⁶

Tefsir literatüründe zikri geçen âyette sorguya çekilecek şeyin mahiyetine dair farklı yorumlar yer almıştır. Bazı müfessirler âyetin muhatabının Mekkeli müşrikler olduğunu ve kendilerine verilen tüm nimetlerden sorguya çekileceklerini ifade

et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl, 2: 602; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muḥîṭ*, 8: 501.

¹⁴⁴ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 326; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 398; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 420; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 5: 331; Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, 3: 672; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muḥîṭ*, 8: 502.

¹⁴⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 803; İbn Kuteybe, *Tefsîru ġarîbi'l-Kur'ân*, 536; Vâhidî, *el-Vasît*, 4: 545; Tabersî, *Mecmeu'l-beyân*, 10: 327; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 467.

¹⁴⁶ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2: 440; Tûsî de bu yorumu temriz sigası ile aktarır. Bk. Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 10: 404.

etmiştir.¹⁴⁷ Bazıları ise âyeti genele teşmil etmiş ve nimetleri, “insanın beslenme, barınma ve güven içinde yaşamasını sağlayan ihtiyacını karşılayan şeyler” olarak tefsir etmişlerdir. Dolayısıyla tüm insanlar bu nimetlerden sorguya çekilecektir.¹⁴⁸ Binaenaleyh âyetin yine velâyete ve Ehl-i Beyt’e hasredilmesi çabası diğer tefsirlerce teyit edilmemiştir.

SONUÇ

Müfessir Kummî, İmâmiyye Şîa’sının Ahbâriyye ekolüne mensup önemli müfessirlerdendir. Müfessir, tefsirinde filolojik yorumların yanı sıra bazı rivayetlere binaen bağlamdan bağımsız yorumlar yapmıştır. Müfessirin eserini konu edinen tüm müellifler, Kummî’nin aşırı yorumlar yaptığı konusunda hem fikirdir. Müfessir Kur’ân’a sanki sadece Hz. Ali’yi ve onun soyundan gelen imamları tebcil etmek için inmiş bir kitap muamelesi yapmıştır. Bu öncülle hareket eden müfessir gayesini tamamlamak için çoğu zaman ibarenin bağlam ve anlam dünyasını göz ardı etmiştir. Bununla yetinmeyen müfessir bazı âyetlerin de tahrif edildiğini söylemek gibi bir garabette bulunmuştur.

Çalışmamızda Kummî’nin ilk inen sûrelere dair yorumlarını tavsiz etmeye gayret ettik. Yaptığımız çalışmada zikredilen hususların yanı sıra farklı sonuçlara da ulaştık. Öncelikle müfessir çoğu kavramları cumhur gibi tefsir etmiştir. Ne var ki bağlam ve anlam eksenli makul yorumlar yapan müfessir aynı kavramları bazı rivayetler zikrederek Hz. Ali’ye yahut imâmete tebdil etmek için zorlama yorumlara girmiştir. Mamafih, müfessir bilhassa ilk inen sûrelerde nüzûl zamanını ve zeminini göz ardı ederek bazı âyetlere asla tasvip edilemeyecek anlamlar yüklemiştir. Tefsirde dikkatimizi celbeden bir diğer husus müfessirin Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekir’i kabul edilemez sıfatlarla tavsif etmiş olmasıdır. Bu yorumların kuvvetle muhtemel sebebi hilafet konusunda mezkûr iki sahabenin Hz. Ali’nin hakkını gasp ettiği kabulüdür.

Sonuç olarak, Kummî’nin ilk inen sûrelere dair tefsirinin genel karakteristiğini şöylece özetleyebiliriz. Müfessir çok az âyete dair makul ve makbul yorumlar yapmıştır. Çoğunlukla âyetleri siyak ve sibakı gözetmeden Şîa’ya veya imâmete

¹⁴⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 820; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 24: 611; Vâhidî, *el-Vasît*, 4: 549; Tabersî, *Mecmeu’l-beyân*, 10: 333; Mâturidî âyetin hem muhatap kafirlere hem de tüm insanlara matuf tefsir edilebileceğini söyler. Bu durumda insan sahip olduğu herşeyden sorguya çekilecektir. Mâturidî, *Tevilâtu ehli’s-sünne*, 10: 613; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, 6: 332;

¹⁴⁸ İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 537; Abdurrezzâk, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 2: 393; Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri’l-Kur’ân*, 10: 404; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 475; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, 3: 676; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 8: 506; İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 8: 477; İbn Arafê, 4: 843.

matuf yorumlamaya çalışmıştır. Daha da önemlisi birçok âyetteki zamirleri Hz. Ali'ye irca etmek için zorlama tevillere girişmiştir. Hilafet meselesindeki tutumları sebebiyle bilhassa Hz. Ömer'i kabul edilemez ifadelerle anmıştır. Ciddi bir metodolojik usulsüzlük örneği sergileyen müfessir mutaassıp ve anakronik yorumlarla tebarüz etmiş ve ilk inen sûrelere dair tasvip edilemez tevillere girişmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru'l-Kur'ân*. Thk. Mustafa Müslim Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1989.
- Akdoğan, Mehmet Nur. *Şîi Kaynaklara Göre Hz. Ömer*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2017.
- Âmilî, Ali b. Yunus. *es-Sırâdü'l-müstakîm*. Thk. Muhammed Bakır el- Behbûdî 5. Cilt. Kum: Dâru Âli Beyt, 1384.
- Ateş, Süleyman. "İmâmiyye Şîasının Tefsir Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (1977): 146-172.
- Ateş, Süleyman. *İmamiyye Şîasının Tefsir Anlayışı*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- Avcı, Casim. "Uhud Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 54-57. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ayyâşî, Muhammed b. Mes'ûd b Ali. *Kitâbu't-tefsîr: tefsîru'l-ayyâşî*. Thk. Seyyid Hâşim el-Mahallâtî. 2 Cilt. Tahran: el-Mektebetu'l-İlmiyyetu'l-İslâmiyye, ts.
- Bağdâdî, Kâhir b. Tâhir Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırağ*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 2 Cilt. Kâhire: Matbaatu'l-Medenî, ts.
- Bahrânî, Seyyid Hâşîm. *el-Burhân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetu'l-A'lamî li'l-Matbûât, 2006.
- Begavî, Ebû Muhammed Hasan b. Mes'ûd. *Tefsîru'l-Begavî: Meâlimu't-tenzîl*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe li'n-Neşr, 1989.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl: tefsîru'l-Beydâvî*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Bozan, Metin. *İmamiyye Şîasının İmamet Tasavvuru*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm: et-Tefsîru'l-vâdih hasebe tertîbi'n-nüzûl*. 3 Cilt. Beyrut: Merkezi Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2008-2009.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Medhal ile'l-Kur'ân: el-cüz'ül-evvel fi't-t'arifi bi'l-Kur'ân*. Beyrut: Merkezi Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2009.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

- Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l- hadîs: Tertibu's-süver hasebe'n-nüzûl*. 7 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, 1383/1964.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*. Thk. Adil Ahmed Abdulmevcud. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Ertaş, Hikmetullah. "Cumhuriyet Dönemi Ders Kitaplarına Alınan Hadislerin Türkçe Çevirilerinde Görülen Aşırı Yorum ve Sapmalar", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2018): 261-283.
- Eş'ârî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makalâtu'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu musallin*. Thk. Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1990.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Gadîr-i Hum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 279-280. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Habibov, Aslan. *İlk Dönem Şîh Tefsir Anlayışı*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Hamidullah, Muhammed. "Huneyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18: 376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- Hillî, İbn Mutahhar. *Minhâcü'l-kerâme fi ma'rifeti'l-imâme*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî, 1962.
- Huveyzî, Abdu Ali b. Cumua el-Arûsî. *Tefsîru Nûri's-sekaleyn*. Thk. Hâşim er-Rasûlî el-Mahalâtî. 5 Cilt. Kum: Müessesetu Nâşiru'l-A'rabî, 1382.
- Huvvâri, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*. Thk. Belhâc bin Said Şerîfî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdullah b. Gâlip. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Thk. Abdusselam Abdüşşâfî. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cüreyc, Abdulmelîk b. Abdulazîz. *Tefsîru İbn Cüreyc*. Thk. Ali Hasan

- Abdulğani. Kâhire: Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî, 1992.
- İbn Cüzeyy, Ebû'l-Kâsim Muhamed b. Ahmed. *et-Teshîl li u'lûmi't-tenzîl*. Thk. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Ebi Hâtim, Ebû Muhammed İdris. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Thk. Muhammed Esad Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu Nezzâr, 1997.
- İbn Ebi Şeybe Ebû Bekr Abdullah, *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. Thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru li'l-Kutubi'l-'Arabî, 1990.
- İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed. *es-Sîretu'n-nebeviyye li İbn İshâk*. Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. Thk. Sâmi bin Muhammed es-Sellâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe li'n-Neşr, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978.
- İbnu'd-Dureys, Muhammed b. Eyyûb. *Fedâilu'l-Kur'ân vemâ ünzile bi-Mekke vemâ ünzile bi'l-Medine*. Thk. Urve Bedîr. 4 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1987.
- Karataş, Şaban. *Şia'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1996.
- Kâşânî, Molla Muhsin el-Feyd. *Tefsîru's-Sâfi*. Thk. Şeyh Hüseyin el-A'lâmî. 6 Cilt. Tahran: Mektebetu's-Sadr, 1379.
- Koçyiğit, Hikmet. "Şiî-İmâmî Tefsir Anlayışında Müfessirin Konumu", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2015): 51-73.
- Kuleynî, Ebû Ca'fer. *Usûlü'l-Kâfi*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Murtaza, 2005., 2: 654.
- Kummî, Ali b. İbrahim. *Tefsîru'l-Kummî*. 2 Cilt. Kum: Müessesetu Dâri'l-Kitâb, 1404.
- Kummî, Ebû Ca'fer İbn Bâbeveyh (Şeyh Sadûk). *Kemâlu'd-dîn ve temâmu'n-ni'me*, 2 Cilt. Kum: Müessesetu'l-Beyân, 1395.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Hişâm Semir el-Buhârî. 21 Cilt. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 1372/1952.
- Ma'rife, Muhammed Hâdi. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi sebîhi'l-kaşib*. 2 Cilt. b.y.: el-Câmiatü'r-Ridâviyye li'l-Ulûmi'l-İslamiyye, 1425.

- Mahmudov, Elşad. "Zâtusselâsil Seriyyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed. *Tevîlâtü ehli's-sünne: tefsîru'l-Mâturîdî*. thk. Mecdî Basillûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn: tefsîru'l-mâverdî*. thk. Abdulkaksûd bin Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Meclîsî, Muhammed Bakır b. Muhammed. *Bihârü'l-Envari'l-Câmia li-düreri ahbari'l-eimmeti'l-ethâr*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'l-Vefâ, 1983.
- Mevdûdî, Ebû'l-Alâ. *el-Mebâdiu'l-Esâsiyye li Fehmi'l-Kur'ân*. y.y: Dâru't-Turasi'l-A'rabi li'n-Neşr ve't-Tabaa, ts.
- Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* Thk. Abdullah Muhammed Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 1423/2002.
- Muzaffer, Muhammed Rıza. *Şia İnançları: Akâidu'l-İmâmiyye*. Çev. Abdalbaki Gölpınarlı. İstanbul: Zaman Yayınları, 1978.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsîru'n-Nesefî: Medâriku't-tenzîl ve hadâîku't-te'vîl*. Thk. Yusuf Ali Bedîvî. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kelâmî't-Tayyib, 1997.
- Nüveyhid, Adil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta el-asri'l-hadîr*, 2 Cilt. Thk. Hasan Halîd. b.y.: Müessesetu Nüveyhidü's-Sekâfiyye, 1993.
- Öz, Mustafa. "Usûliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42; 214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa. "Şû-İmâmî Tefsir Kültürünün genel Karakteristikleri". *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Yayınları, 2010.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirde Ehl-i Sünnet Şia Polemikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-ğayb: Tefsîru'r-Râzî*. 32 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr li't-Tabaa ve'n-Neşr, 1981.
- Sa'lebî, Muhammed b. Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân: Tefsîru's-Sa'lebî*. Thk. Muhammed bin Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2002.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tefsîru'l-Vâdihu'l-Müeyesser*. Beyrut: Mektebetu'l-'Asriyye, 2007.

- Saylan, Nesrişah. "Kummî Tefsirinde Kur'ân'ın Metni Konusundaki Tahrif İddialarının İncelenmesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (2017): 1536-1564.
- Seâlîbî, Abdurrahman b. Muhammed Ebû Zeyd. *es- el- Cevâhiru'l-ħisân fi tefsîri'l- Ķur'ân: tefsîru's-Seâlîbî*. Thk. Abdulfettah Ebû Sünne. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1997.
- Semâhicî, Abdullah. "İmâmiyye Şîası'nın İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar". Çev. İbrahim Kutluay. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2013): 137-153.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed İbrahim. *Tefsîru's-semerkandî: Bahru'l- 'ulûm*. Thk. Muhammed Muavviz- Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. Thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkezi Hicr li'l-Buhûs, 2004.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman. *el-İtkân fi Ulûmi'l-Ķur'an*. Thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Şahavatov, Sabuhi. "İmâmiyye Şîası'nın Kur'ân'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı", *Usûl İslâm Araştırmaları* 22/2 (2014): 43-61.
- Şahavatov, Sabuhi. "Mezhep Taassubunun Öne Çıktığı Bir Rivâyet/Dirâyet Tefsiri –Kummî Tefsiri-". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (2015): 299-311.
- Şahin, Hanifi. "Şîi İmâmiyyede Hz. Ömer'e Yönelik Algı". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. Sivas 2018, 493-516.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Ahmed Fehmi Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- Tabatabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fi Tefsîri'l-Ķur'ân*. 22 Cilt. Beyrut: Müessesetu'l-A'lamî, 1997.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Ķur'ân*. Thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiye, 2001.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. Hasan. *Mecmeu'l-beyân fi tefsîri'l-Ķur'ân*. 10 Cilt. Beyrut:

Dâru'l-'Ulûm, 2005.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Şeyh Âğa et-Tahrânî. 10 Cilt. (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-'Arabî, ts.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *el-İktisâd fimâ yeteallaku bi'l-i'tikâd*. Necef: b.y, 1979.

Ukberî, Muhammed b. Nu'mân. *el-Mesâilu'l-Ukberiyye*. Kum: Müessesetu'l-İrşâd ve't-Tevzi', 1413.

Uyar, Mazlum. *İmâmîyye Şîasi'nda Ahbârilik*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1996.

Üzüm, İlyas. "Rec'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 504-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Vâhidî Ebû'l-Hasan Muhammed. *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd*. Thk. Adil Ahmed Abdulmarsud. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1994.

Yagır, Mehmet Yusuf. "İlk Üç Sûredeki Bazı Ayetler Bağlamında Müfessir Kummî'nin Şî Eksenli Yorumları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2016): 164-182.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2006.

Yıldız, Sâkıp. "Şia'nın Kur'ân-ı Kerim ve Tefsiri Hakkındaki Görüşleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (1982): 43-62.

Yılmaz, Musa Kazım. *Tabersî ve Tabâtabâ'î de İmamîyye Tefsiri*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985.

Yurdağür, Metin. "Ahbâriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 490-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. Seriyî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. Thk. Abdulcelil Şulbî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1988.

Zehebî, Muhammed Seyyid Huseyn. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, ts.

Zemahşerî, Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîli ve 'uyûni'l-ekvâli fi vucûhi't-te'vîl*. Thk. Adil Ahmed Abdulmevcud. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1998.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedruddîn b. Muhammed. *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Ebû'l Fadl ed-Dimyâtî. y.y: Dâru'l-Hadîs, 2006.